

KERESZTÉNY MAGVETŐ.

XXII-ik évf.

Május—Junius. 1887.

3-ik füzet.

NAGY-ERNYEI KELEMEN BENŐ ÉLETE.*)

[Kor- és jellemrajz.]

Egy nagy lekötelezettség tartóztatott el engem ily soká a barátság és tisztelet e kedves tiszte teljesítésétől, a minek e sorok vannak szentelve. Könnyeink közt, a jók áldásától kísérve elhunyt barátunk, a magyar unitárius egyház ez időben legnagyobb jóltevője életét most s itt írom meg, az általa kezdettől haláláig oly hön pártolt e folyóiratban, annak közönsége s az egyháztörténelem számára, melynek ő örökre egyik kimagasló alakja lesz.

Korunkban, midőn nem csak nálunk, de világszerte egyfelől a tulbőköltés romlással fenyegeti csaknem az egész társadalmat; midőn e miatt a kétségbeesés, bukások és öngyilkosság örültségi divattá lettek; másfelől midőn a barátság, szeretet, hűség, hazafiság s az emberi szív más nemesb érzelmeit, sőt szabály szerint a tetteket is irányozó erkölcsi elvek és eszményiség helyét hiuság és önérdek, magán haszonkeresés és durva anyagiság foglalta el: azt hiszem, cél- és korszerű munka s nem haszontalan fáradság a közönség elé oly férfit állítani, a ki igénytelen sorsból, alant fokról oly magasra emelkedett, hogy két hon ismerte nevét, barátai közt az ország első emberei voltak; a ki gondolkozása s elhatározásai függetlenségét, jelleme feddhetlen tisztaságát csaknem egy évszázan át — az osztrák absolutismus erkölcsrontó hatásai közt is — megőrizte, tekintélyes szerzett vagyon által — melyet terüh nem nyom, átok nem kísér — munkában, takarékoságban, a közügyekért való áldozatban példaadó volt, s mégis övéi sorsát teljesen biztosította.

*) Lásd a Kelemenről irtakat: Pesti Napló, 1880. nov. 10—11-ki 295—296. számú tárczáiban: „Br. Wesselényi Miklós bujdosása 1835—1840.“ — Pesti Hírlap, 1883. jul. 5. 154. számú tárczájában: „Wesselényi Miklós barátja.“ (Kelemen Benő emléke.) — Magyarország és a Nagyvilág, 1883. jul. 22. számában: „Kelemen Benő élete és jelleme“, sikerült mellképével. — Keresztény Magvető, 1883. XVIII. kötetében, Necrolog. 200—201. ll.

Szép az emberi élet, midőn évei magas czélok szolgálatában, hiven munkálkodva, kifogástalan sikerektől kísérve folynak le.

Megragadó azon férfi képe, a ki egy évszázban kezd élni, a balsorssal sokszor viaskodva, áthalad a másikon csaknem annak végéig; ezer viszontagsággal küzd, melyek törekvéseiben akadályozzák; vétkek környezik, honnan sokszor alig menekül; kísértetek csábítják, rosz idők járása, a közerkölcsiség sülyedése jellemét ostromolják, elveszti leghivebb barátait, egyedül marad, s ő mégis folyvást elébb, magasabbra haladva, annak szinte végpontjára diadalmasan ér el. Valami nagyság van az ily emberben, a mi bámulatot kelt, jellemében bizonyos vonzó szépség, a mit önkéntelenül tisztelnünk jó.

E sorok tárgya ilyen volt. Utolsó vonásig illenek rá a mondtak.

Minden ember önszerencséjének kovácsa. E példabeszéd egy férfin sem telt be hivebben, mint rajta. Ama percz óta, hogy egyik jó embere, tehát a szerencse megadta az első talpalattnyi földet, hol munkáját saját pályakörben elkezdhesse, lépésről-lépésre, teljes életében maga ügyességének kellett kivívni és biztosítani sikerei minden föltételét, uj meg uj tért foglalni, más meg más eszközöket keresni föl a gazdaságvitelben, a termelési ágak változtatásában, a föld termése értékesítése végett, kivívni, sőt meghódítani s mintegy erőszakkal szolgálatába hajtani a szerencsét, a mi okos számításai következtében legtöbbször sikerült.

A tapasztalás és történelem azt tanítják, hogy az ember sikerei physikai erejével, szellemi tehetségeivel és szerencséjével állnak arányban, nem az akarattal és eszménnyel; de az erő fokozható az akarat, a tehetség az eszményiség iránti lelkesedés által. Kelemen életpályáján sokszor látható ez igazságok valósulása; gyöngye volt, mint gyermek, s hatalmas termetűvé edzette magát a férfi; középszerű lelki tehetséget kiélesítették az évek és jókor fölébredt nemes becsvágy, gazdai hírnevét megalapította a gondolkozás, olvasás és gyakorlat; késedelmes a tervezésben, gyors a kivitelben; elve volt: sokat merni kockázat nélkül, a készből takarékoskodni, nem szükség idején, s valamit mindig tenni félre; forinttal kezdette a vagyonygyűjtést, ezereken végezte; a jobb felé kitartással közeledve, mindig megalkudt a lehetővel; soha sem lankadott, soha sem csüggedt el. Az akarat ez erélye erőforrás, az eszményi valóításának ez okos mérséklése a kívánt eredmény kezessége és biztositéka volt. Ez sikereinek titka.

Kelemen életében ép oly sok a tanulságos, mint önkiművelésében és férfini jellemében a bátorító és fölemelő. De összefogni és

és egyénitni, megérteni és élvezni csak főbb mozzanatait elbeszélése után lehet. Ez élet három korszaka: a z ifjúság (25 év), a férfikor (40), öregség (27) év.

Az első atyja írta meg*): „a ki — ugymond — hasonló fiát elébb, mint tordátfalvi s később szentmihályi unitárius pap 1801-ig maga nevelte és tanította; jul. 1-től kezdve, a nyári szünidőn Pálffy Elek ur, nevét viselő fiával együtt tanította Tartsafalván Recsenyédi Máthé János, cserében, minthogy azelőtt a Pálffy-fiu Kelemen atyja házában két telet töltött volt; sept. 1. a székely-kereszturi unitárius közép-tanodába vitték, s ott is Máthé volt tanítója 2 forint fizetés mellett, az osztálytanítóé 1 frt; főző gazdasszonya Csifó Józsefné, a ki 8 frtért s 1 szekér fáért süttött és főzött számára; beiratási díj 1 frt; vásárfiában mindkét tanító 30—30 krt kapott atyjától... A közép-tanoda (gymnasium) ekkor kezdett épülni. Látván atyja, hogy a tanulók nem férnek, s nincs lakóház, ipjával, Kobátfalvi Nagy János-sal elhatározta, hogy gyermekeik számára készíttetnek egy házat (helyesebben: szobát). Ezért két legényével felment a szentmihályi unitárius eklézsia havására, s mindaddig ott volt, míg egy ház-fát megvágatott;**)) maga is szüntelen vágta, faragta, ipja lehozatta és felrakni segített, de a pénzbeli segedelem majdnem egyedül rá maradt; padlásra, zsendejre, zsendejszegre, kemenczére elküldött 28 r. frtot; egy ablakot ajándékozott Batzó Klára ifju asszony, s így ő egészen elkészített és lakhatóvá tett egy szép kis szobát a többiek végében... Engedje Isten — így végzi bejegyzését atyja — hogy gyermekei s késő maradékai is vehessék jó hasznát... A professornak — írja tovább — vitt egy kövér libát, a magán tanítónak felesége küldött egy szép gyolcs inget, vásárfiában mindkét tanítónak 50—50 krt... Májusban ismét mindkettőt meghívta és megvendégelte. Helyért fizetett 30 krt, a magán tanításért egész évre 3 frt.“

„1802. september másodhetében Máthé Kolozsvárra menvén: a gymnasium professora fia tanítójává nevezte Kelemen Mihályt,

*) ARANY-KÖNYV. DIARIUM, melyben feljegyeztem első fiu magzatomnak, Benjaminnak tanítására tett költségemet és fáradságomat az 1801. esztendőktől fogva — ha addig élek — tanítására végeig én, idősb Kelemen Benjamin, ekkor a szentmihályi unitaria Ecclesia papja... Sajátkezüleg írt, ujjnyi vastag könyvalaku „Kézirat,“ fekete karmazsin bőrbbe kötve, aranyos kerettel, melyből a következőket 1880-ik év őszén Szucságban létemkor magam jegyeztem ki. Látható a „Keresztény Magvető“ 1883. évi XVIII. kötete 373—384. lapjain, Ferencz József püspök és kir. tanácsos ur által érdekes megjegyzésekkel rokonszenvesen közölve.

**)) A székelyek szokása szerint a szobák nagyságához mért, ugynevezett rakó-fából épült ház értetik.

atyja előre adott neki 1 frtot. 1803. jun. 25—26. syntaxisra mozdítottatott elé; egész nyáron a Pálffi Elek ur fia tanítójától tanult németül, kinek atyja 3 frtot adott. Őszszel magán tanítója ismét Kolozsvárra menvén: adott neki utra 50 krt s egy szép gyöles inget. Ekkor a gymnasiumba menetelekor atyja megkérte a gazdasszonyt, hogy fiának jól főzzön, hogy meg ne szomorodjék, mert igen gyöngye természetü. . . Egyszer kártyáztván valami rosz gyermek pajtásával, atyja megfenyegette, hogy mesterségre adja, s hogy szomoruan ne maradjon el távozó atyjától, adott neki vásárfiában 20 krt. Új tanítójává Fűzi Ferenczet nevezték ki. . . A mult nyári német tanító Kereszturra jövén tanulni: atyja megegyezett vele, hogy mig ott lesz, adjon neki a németből minden nap egy órát. 1804. a nyári nagy szünidőre is a német nyelv megtanulása végett Segesvárra vitte, tanítójának 4 frtot adott naponkénti 4 óráért, a gazdasszonynak 8 r. frtot, s mivel az idegen helyen szomoruan maradt el, neki ajándékul 40 krt, mások is többen adtak ajándékot. Most egy évre gazdasszonyának 25 frtot fizettek. Atyja a poézisra előléptetésekor is tanítót fogadott mellé, Kőrispataki Kis Istvánt, hogy ugy bánjék vele, mintha osztálytanuló lenne; ezt azért, mert a fia mind a syntaxisban, mind a constructioban gyenge volt. Deákságra menésekor, fraequentatio előtt, a kiket illet, az öreg diákok közül atyja megvendégtelt; felszabaduláskor másodsor. . . Kár, hogy nincs meg írva: mi-ben állott a fraequentatio? én sem tudom, pedig én is fraequentáltam. Ugy tetszik, hogy tán négy hétig mind egyenruhásan dolmányban jártunk, az iskolából ki nem mentünk, az asztalnál tanulva ültünk egész nap és a hajnali és östi iskolai imára (preces) el kellett járnunk. . . Aki jobban emlékszik, igazitsen meg.

Az Aranykönyv írója régi szokásnak írja ezt. . . „1805-ről azt jegyezte föl, hogy fia tanulási fogyatkozásai miatt társaitól kétszer is visszamaradt; anyjának arról is panaszoltak, hogy hijában tanul, elméje nem fog, a min szülői megszorodván, mesterségre akarták adni, de ez elmaradt. 1806. midőn az új diákságból (novitatus) felszabadult, atyja prédikációt dolgozott neki, s Szt.-Mihályon elmondotta. Nagy öröme volt benne, nagy atyja könnyezett s egy márvást adott neki. Hogy a professornak fia tanításában ügyekezett megnyerhesse, adott neki 6 ezüst huszast. Ekkor nyáron ismét Segesvárra küldötte, a luther. collegiumban nyert helyet, s tanítót fogadott neki. 1807. Pálffi János ur fia mellé tanítóvá neveztetett, a ki kijelentette, hogy csak kenyérről gondoskodjék, mert fia mellett minden nap kétszer főtt ételt ehetik. Pünkösdkor Kis-Solymoson egy Mátéfy nevű urnál volt legatioban, kapott 5 frtot; atyja megkér-

te, hogy ne költse el, gyűjtse meg, hogy mikor Kolozsvárra megy tanulni, legyen pénze, ő ezután is minden szükségét fedezi.“

„Vizsgálja igen jó volt, min igen örvendett atyja. 1808. iskola főnökévé (senior) választatott atyja nagy öröme. 1809. Biró József ur adta két fiát keze alá, mi által atyja terhe igen megkönnyült. Ápril hónapban német nyelvtant vett számára. Juniusban mindenes-től haza költözött, gyűjtött Kereszturon léte alatt 100 magyar fo-rintot. Septemberben Kolozsvárra küldötte, adott neki 30 frtot, a tanároknak 22 kupa szilvoriumot s felosztotta közöttük. Mikor aty-ja eljött, mindketten könnyeztek; hogy jobb kedve legyen, atyja 1 frtot adott neki. Ekkor történt, hogy a midőn Kolozsvárhoz köze-ledve, a várost a Felek hegyről meglátták, atyja négyre intette őt: 1. őrizkedjék rossz személyektől, 2. a vallástalanságtól, 3. kártyától, kockától, 4. tanítóit becsülje meg. Irja ezeket szívébe — kéré atyja — ezek javára lesznek. 1811. Gagyba rendelték legatióba, Szent-Mihályon is a passiot elfujta kétszer, egyet prédikált; activitását látván atyja, igen örvendett, hallgatói beszéltek, hogy ebből még szentmihályi pap lesz. 1812. könyvtárnokká nevezték a főtanodában, s egész nyáron az egyetemen*) járta a baromgyógyászatot (ars ve-terinaria). 1813. kijelentette atyjának, hogy pap nem akar len-ni, mit az megszomorodva vett, mert a természet azon ajándékai, melyek a papban kívánatosak, benne mind meg voltak. Atyja kérése ellenére is megállott elhatározása mellett. 1814. augusztus havában végezvén a collegiumot, haza ment, septemberben a cancelláriára Maros-Vásárhelyre, azon lován, melyet a maga pénzéből 84 m. fo-rinttal vett volt, s atyja csaknem két évig tartott. 1815. karácson-kor otthon volt, s a törvényszakra lóháton ment be; atyja egy csi-kót ígért volt neki, a mit 50 r. frtéért adott el, s árát kiküldötte; há-rom évi cancellárián léte alatt megengedte, hogy ernyei kis jószágából**) vigyen a mi kell, vitt is, de atyja nem jegyezte föl.“ 1816-ról — fia ifjúságát rajzolgatva — egy országos eseményt jegyzett föl az emlék-író. „A múlt nyáron — ugymond — Erdélyből Bukovinába a ha-vasokon át utat csináltatott az ország. A bizottságban Benjamin is részt vett s szép haszna volt belőle; első nyáron 50 garas, utolsó nyáron 5 r. forint napidíjt fizettek. Karácsonra haza ment, eltávoztá-kor elvitte csikóját***) s egy pár pisztolyt és pisztolytokot. . . Vizsgát tevén a cancellárián, br. Wesselényi Miklós praefectusává választotta, s csakhamar oda ment. . . Ezzel bevégezem költségem följegyzését — írja atyja — de nem végzem be a költséget mindaddig, míg élek

*) Értetik a kir. Lyceum. **) M.-Vásárhelyhez közel levő falu. ***) Ezt — úgy látszik — atyjától másodszer kapta.

s fiamnak szükségét látom; eddigi költségem 1400 forint 20 kr. Végszavában lelkére kötötte, hogy még más öt magzatjok van: Samu és Elek fiak, a többi lány — ha ő azokat föl nem nevelheti, de fiának módja lesz, taníttassa s neveltesse addig, míg isten nekik is kenyeret rendel, a mit ha nem tesz, a hálátlanság vádját ki nem kerülí; mert rá legtöbbet költöttek ő és anyja; tanulásukat félben szakadni ne engedje; ha teszi, és azok e földön bujdosókká lesznek az ő segedelme megvonása miatt, az isten ítéletet tetzen közte s gyermekei között; ha pedig e rendelést megtartja, neki mind ez, mind a jövő életben boldogságot ad. Az isten adja áldását rátok! Kivánja édes atyád, Nagy-Ernyei idősb Kelemen Benjámin és édes anyád Nagy Zsuzsánna. . . .“

Kelemen Benő ifjúságának itt vége. Édes atyjái, tehát a leghitelesebb forrásból valók az életrajz eddigi anyaga és a jellemzés. Részrehajlás és kedvezés nincs bennök. Őszinteség és igaz meggyőződés kifejezései, csaknem szigorral alkalmazva. Minden gyöngéje, olykori megtántorodása, titkolatlanul feltárul; de a javítás alkalmazott legenyhébb eszközét, a feddést azonnal siker s a jobb természet diadala követte. Az olvasó látja szemei előtt perczig ingadozni az ifjút, de aki azonnal ismét megerősödik a jóban. A gondos szülőket meg-meg döbentette ama lehangoló lélektani észlelet, mintha fioknak nem lennének több mint középszerű tehetségei; de kevés idő multán tanulása kitünő eredményei, tények és sikerek ellenkezőről győzték s nyugtatták meg teljesen. Az ifjuság és tanárok bizalma oly iskolai tisztekbe helyezte őt, s ő azokat úgy teljesítette, hogy a közvélemény Kelement a jók java közé méltán sorolta. Férfikori jellemének három fővonása: a gondolkodás önállósága és szabad önelhatározás, a munka és szerzés ösztöne, a takarékoság és gyakorlati életügyesség már ifjúságában határozottan kitűnt s meggyökerezett benne.

Élete második szaka, a hosszú és viszontagságos, tevékeny és áldásdús férfi kor Zsibón, a br. Wesselényi-udvarban kezdődik és tart szinte félszázadig. . . S hogyan került ő oda? . . . Br. Wesselényinek benső barátja volt Bölöni Farkas Sándor, a kinek magas szellemi, úgy mint jellemerejében föltétlenül bizott; az tanuló társa s meghitt barátja Kelemennek, a ki Maros-Vásárhelyen volt, mikor a két első 1816. őszén oda érkezett, s Farkas Sándor őt br. Wesselényivel megismertette. . . Van rokon lelkek közt bizonyos titkos vonzalom, a mit mindenik első látásra megismer, s a mint megismerte, birtokosát, mint magához hasonlót megszereti. Kelement már ez ajánlás és látás Wesselényi bizalmas emberévé tette. Első pillanatra megvolt kötve közöttük a gyöngéd viszony, melynek állandóságát saját egyéniségök biztosította.

Ez létrehozta sziveikben a barátság azon erős kapcsát, mely jó és rossz napokban kiállotta a tűzpróbát, s a hatalmas aristocrata szívét okos és önfeláldozó tisztétől soha elválni, sőt csak iránta meghidegülni is nem engedte. Pedig elégszer volt rá alkalom, s volt nem egy oldalról ingerlő befolyás. . . . Nehányat meg is említek, megjegyezve, hogy ő elébb csak próbaévre ment a Wesselényi-udvar szolgálatába, mert ijesztették, hogy az öreg bárónéval senki sem tudott eddig kijőni, bizonyára Kelemen sem lesz képes. Oka az volt — mondá ő kérdésemre felvilágosításul — mert férje elvesztése után a bárónét a sok csapás elkedvetlenítette volt. De ő bizott, türt és kitartott munkában és reményben, ámbár mint a báróné jogai és javai felügyelője mindjárt tiszte kezdetén egy vakmerő, szinte életébe került megbízást kapott urnőjétől. . . . Cserey Helena férje, I. Wesselényi Miklós volt, ez fia a — nép véleménye szerint — „gonosz Wesselényi István“ nejének, Daniel Polyxénának, a ki br. Daniel István leánya volt. A báró második neje gr. Mikos Anna még akkor élt, midőn Daniel Elek vargyasi jószágát önhatalmilag elfoglalta. Ezért az öreg megharagudott s a jószágot Cserey Helenának adta haszonbérbe. Erre következőleg a grófné áprilisben meghalt, Wesselényi Miklósné oda küldötte Kelemen, s ő annak jogczimén 1817. tisztekből és cselédekből álló, s fejszével és bottal felfegyverzett 20 emberével tényleg (v i a f a c t i) elfoglalta a jószágot. Daniel Elek csak hamar karddal és puskával felszerelt 150 emberrel megérkezett ennek szintén erőhatalommal visszafoglalására; Kelemen emberei a nagy erőt látva, megszaladtak, ő karddal s két pisztolylyal felfegyverkezve, egyedül 150 ellen védte az udvart, kettőt a támadók közül megsebzett; de végre fején három erős sebet kapva, félholtan földre rogyott; ekkor elfogva, megkötözve egy urasági házba zárták el, s összevissza vagdalva, szalmán vérében fetrengeni hagyták; Szentpáli Elek, a miklósvárszéki királybíró vitette el onnan a maga jószágába Baróthra, a hol egy sebész 6 hétig gyógyította. Ezután került vissza ismét Zsibóra. A vágások forradásos helye fején haláláig látszott. . . . Nem sokára egészben való visszahelyezési pert (*restitutio in integrum*) indított urnője nevében, meg is nyerte, a vargyasi jószágot a bíróságok br. Wesselényinének ítélték, s ez Kelemennek adta jószágigazgatói fizetésében, a miért ő 1848-ig 500, azontul 300 frt haszonbért kapott; 1850. mint örökösödési pert egy akkori császári nyílt parancs megszüntette, de Kelemen nagyobb hatalmassági perét (*major potentia*) Daniel Elek ellen folytatta, míg az illetők lassanként elhaltak, s így az idő azt is megszüntette. . . .

Másik nagy nehézség volt Kelemenre nézve az, hogy urnője parancsolásra születt, uralkodni szerető hölgy volt, a ki birtokai

kezelését egy évtizednél tovább maga vitte, önbelátása s megszokott gazdasági rendszere szerint; fiát imádásig szerette, attól határtalanul tiszteltetve, de a ki gróf Széchenyivel tett európai utjából új elméleteket és tanokat hozott magával s óhajtotta volna életbeléptetni hazájában, saját birtokain kezdve meg, úgy azonban, hogy drága jó anyjának kellemetlensége miatta ne legyen. A jószágok jövedelme, a régi gazdaságvitel mellett a változott idők növekedő szükségzeit fedezni nem bírta; újítani, javítani kellett volna s a báró Kelemennek ezt ajánlotta is; de az öreg báróné nem tudott megválni a régítől, más igazgatását nem tűrte; a praefectus kérése, tanácsa, érvei nem használtak. Kelemen minden szándéka ellenzésre talált, reformjait csak félbe-szerbe létesíthette, gyökeres alkotás helyett toldozott-foltozott; ő egyet, urnője mást rendelt azon egy dološban; megtörtént, hogy a mely földet ő tervszerűleg bevettett, amaz véletlenségből kiszántatta. Azon mesebeli tündér-palotához hasonlított praefectusi működése, melyre a mit ura nappal felrakatott, éjjel a tündérek mind széthányták. „Keserves 11 évet töltöttem én — írta Farkas Sándorhoz egy alkalommal — az öreg bárónénál! Csodálkozom, hogy meg nem örültem bele, vagy el nem hagytam kinlátott állomásomat, melyen működésem sisiphusi munka volt és sikertelenség.“ Ettől Kelemen csak a báróné halála mentette fel...

Akadályul voltak továbbá ifju urának külföldről behozott, vagy Magyarország nagy gazdaságaiban látott, de az erdélyi viszonyok között meg nem honosítható gazdasági elméletei, a miket mégis valószínű türelmetlenül vágyott, hogy barátaitól a gazdaságban hátramaradottnak ne láttassék; a befektetési tőkét elvonták a birtoktól közérdekben tett gyakori nagy áldozatai, minden hazai vállalatban tettleges részvéte; később gátolta urának — üldöztetése miatt — birtokaitól csaknem örökös távolléte, gazdasági tevékenységében az urbéri viszony rendezetlensége, a birtokok tagosíthatatlansága, mezei rendőrség és ügyes gazdatisztek hiánya, a nép szegénysége és miveletlensége, a báró szülőiről maradt feles adósság stb.

Volt még egy körülmény, a mi nehezzé, de egyszersmind fontossá tette Kelemen helyzetét, az, hogy ő urának nem csak jószágai igazgatója, de barátja, tehát a politikában, egyesületi téren, hazafiui törekvéseiben, népnevelési munkáinál, párbajjaiban és üldöztetésénél — szerelmi kalandjait sem véve ki — hiven osztozkodó, tanácsadó, őszinte résztvevő társ és segítő volt. Így gondjai, ideje, rendkívüli munkaképessége, egész lénye a gazdasági vezető és bizalmas barát közt oszlott meg. Egyik munkakör teendőinek szükségképp megkel-

lett olykor akadályozni a másik teljesítését, s viszont. De ezen változtatni nem lehetett. Br. Wesselényi nem tudta bizalmát megosztani, Kelemen egészen bírta azt, tehát egészen s mindenben kellett őt szolgálania. Az erdélyi aristokraták udvarában nem egy helyt lehetett látni oly egyéneket, a kiket hűségök s önadaadásuk uraik mindenféle szolgálatára alkalmassá tett, s megtisztelő nevök „totum fac“ mindent végző volt. Ez ma nincs meg, nem is értik. Kelemen urának barátsága sokszorosan azok fölébe emelte. Ő annak minden ügyét s dolgát ismerte és főleg a gazdaságiakat saját felelősségére, önbelátása szerint teljhatalommal igazította.

Ez volt befolyásának titka, ennek tulajdoníthatók a gazdasági téren nagy sikerei. Hátrább igazolva lesz ez, most egy más körülményt kell felvilágosítanom, a mi Kelemen életében igen fontos. Hogy szerezte ő azon gyakorlati ismereteket, hogy szavának s nézeteinek az erdélyi gazdaságvitelben oly korán az egész országban döntő sulya legyen? Br. Wesselényi már maga is sok elméleti ismerettel bírt, Magyarországon gróf Széchenyi István, gróf Károlyi György és gróf Degenfeld Imre barátai s első okszerű gazdák voltak, a kikkel Kelemennek gyakran volt szerencséje szakmáját illető dolgokról szólani, rendezett uradalmaikat s gazdaságvitelöket látni, a magyarországi gazdák s gazdasági egyesületek gyűléseiben résztvenni. Erdélyben is ekkor gr. Haller János, gr. Teleki János voltak híres gazdák, kikkel Kelemen szintén ismeretségben volt s gazdálkodási rendszeröket tudta. Mint székely, a gyakorlati gazdálkodás ritka érzékével bírt, s már hazulról azon gazdasági ügyességet hozta magával az életbe, mely kevés birtokból függetlenül élni képezzé tesz. Br. Wesselényi fokozta, fejlődését elősegítette s Kelemen tudásának rendszeres, tudományos alapot adott az által, hogy neki utazásából számos gazdasági könyvet küldött, hogy azokat megolvassa, látkörét bővítse és emelje s magának a nyugati miveltebb népek előhaladott gazdasági rendszere és reformjai felől tájékozást szerezzen. Ennek igazolásaul csak egy tényt hozok fel... 1821. Németországból egy „G a z d a s á g i Z s e b k ö n y v“-et küldött neki emlékül, mely mezei gazdák és jószágfelügyelők számára volt írva s az 1822. évre Lipcsében adatott ki egy rézre metszett magyarázó-táblával.*) A czimlapra elől ezt írta sajátkezüleg: „Fogadja ezt új esztendei ajándéku barátjától: W e s s e l é n y i t ő l. m. k.“

Ismertetem röviden tartalmát.

*) Tägliche Taschenbuch für Landwirthe und Wirthschaftsverwalter auf das Jahr 1822. . . mit einer Kupfertafel. Leipzig stb. 8. 1—122 ll.

A könyv Napló és Zsebkönyv részre oszlik. Az elsőnek tartalma: „Heti bevételi és kiadási jegyzék, a napszámok jegyzékével együtt, jegyzék a gabonabevételről és kiadásról, értesítés a különféle ekékről, a trágyázásról, a buzavetésről, aratásról, kaszálásról, a kereskedési növények lekaszálásáról, a cséplésről, szolgákról és szolgáló cselédekről, a kézi munkadíjról; ismételése az összes bevételeknek és kiadásoknak.“ A másodiknak tartalma: „I. a rómaiak ekéje alakjáról, jeles gazdasági íróik: Cato, Virgil, Columella, Plinius, a II ik, Palladius stb. II. A német Rajna-tartományi, III. A Chiamo völgyi és Toscana-hercegségi gazdaság. IV. A földek megtermékenyítése, javítása, eleven kerttel körülkerítése és kiszáritása. V. A hannoverai királysági gazdasági rendszer. VI. Az Európában forgalomban levő arany és ezüst pénzek áttekintése. VII. Gabonanemek súlymértéke. VIII. Folyadékok térfogata. IX. Különféle földmértékek. X. Pénz nemek, hossz- és súlymértékek. XI. A fa mértékei. XII. Németország különböző nagyvárosainak távolsága. XIII. Kamatszámítás. XIV. A nevezetesebb városok s állat- és gyapjupiaczok jegyzéke. Gazdasági irodalmi hirdetések. . . .“

Ime! mennyi új ismerethez juttatta Kelemen e kis könyv!, általa erdélyi gazdatársait mennyivel előzte meg! Az okszerű gazdaság oly módjairól és eszközeiről világosodott fel már 1822-ben, melyekről Erdélyben akkor senki nem irt, nem olvasott, s kevés ember gondolkozott. Azután 30 évvel a jobbágyföld felszabadulása, a robot eltörlése kényszerítette gazdáinkat ily okszerű javításokat hozni be gazdaságukba. Ő reformjait a keze alatti jószágokban tervszerűleg kezdette meg. Új szerkezetű ekéket szerzett, a váltógazdaságot s gépekkel dolgozást behozta, tagosított, a tagokat eleven kerttel szegette be, mesterséges takarmányt kezdett termesztetni, Zsibón angol félvér ménék és oroszhegyi székely anyakanczák párosításával országos hírvé menest állított, a sertésfajt megneemesítette; nem levén módja a szegény tehetséges ifjaknak gazdasági Georgiconokban tanulni, hogy idővel jó gazdatisztek legyenek, végzett ifjakat a zsibói uradalomban gazdasági gyakornokokul vett fel, ott gyakorlatilag a tiszték által taníttatta, a gazdaság czélszerű fogásaival megismertette, úgy, hogy rövid időn br. Wesselényinek minden jószágában általa taníttatott és kiképzett gazdatisztek szolgáltak, sőt más birtokosok is keresve-keresték s jó fizetésre fogadták be tisztékké a Zsibón tanult gazdasági gyakornokokat. Midőn oly gyakorlati ész, minő Kelemené volt, gazdasági könyvekből s Magyarországon jelesb gazdáival való eszmecsereből gyűjtött ismereteit több évtized tapasztalatával gazdagította,

a különböző rendszereket megpróbálta s viszonyainkhoz és az égalj-hoz illő saját gazdaságvitelét egészen új elvek szerint és új formában mutatta fel: csoda-e, ha a zsigó uradalmi gazdaságot az ország gazdaközönsége valóságos mintagazdaságnak ismerte el? El kellett ismernie, mert annak bizonyították a sikerek. Mint a természet és szorgalom mesteri alkotása, úgy tűnt fel a Szilágyságban a zsigói kastély, körülötte fekvő s hozzátartozó 11 rendezett falujával. A palota közelében kényelmes tiszti és gazdasági épületek, veteményes és gyümölcskertek, tele csűr és gabonás, rakott pincze és éléskamara; oly hírvű ménes és fejedelmi pompájú istálló, a minő Erdélyben ritkította párját, művelt, vagyonos tiszték, 5—6 gazdasági gyakornok az uraság által ellátva és oktattatva; a falu közelében nagy kiterjedésű váltógazdaság, eleven gypüvel szegélyezett vetés-táblák, luczernás, csikóskert és legelők élő bizonyosságai br. Wesselényi felvilágosult szellemének s Kelemen Benő gyakorlatias gazdasági rendszerének.

E sok gond és munka mind a földet, mint az anyagi jóllét forrását illette; hasonlóban részesültek azok is, a kik mint alattvalók a földön és jószágokban laktak s azokat uroknak művelték. Sokat tett Wesselényi és Kelemen a jobbágyok jogi és szellemi érdekében is. Az 1835-ki éhségkor az első kérve-kérte igazgatóját, hogy szükségben levő jobbágyairól gondoskodjék. „Az inség nagy — irta ápr. 12-én — mind Kékesen, mind Galacson (a báró nagybirtokai), de sok helyt a zsigói jószágokban is. Segíteni kell őket. Ha nincs elég gabonánk, venni kell. Tudja édes barátom! az én jószágombeli embereknek sinylődni nem szabad; egy falatom sem esnék jól, azt tudva, hogy azok éhesek, vagy ha azt kellene szememre vetnem, hogy azon emberek közül, kiket a sors kezem alá adott, csak egy is elpusztult. Valóban azon tudat inkább kinozna, mint az ellenségeim által okozott üldöztetések, melyek lelkem nyugalmát legkevésbé sem zavarják . . .“ Máskor a jobbágyi tartozások meghatározását s az urbérnek jószágaiba behozását sürgette. „Nagy kár — irta Pestről 1839. márcz. 2-ról — hogy szándékom szerint az urbariumot nem dolgoztuk ki s nem alkalmaztuk a jószágra, hogy eddig hozhattuk is volna létre. Okvetlen sietve ki kell azt dolgozni s velem közölni. Segíthet abban jogbiztos Kis Károly is. Ugy hallom, hogy közelebb be akarják Erdélybe hozni. Nekem ezt meg kell előznom . . .“ Később ismét sürgette. „A most kidolgozott urbarium — irta nov. 20-án — úgy tudom, kezében van, haladék nélkül s figyelemmel olvassa meg, s tudósítson véleménye felől, hogy mit gondol abból a

magyarországi Ré s z e k b e l i (Partium)*) jószágokban létesíthetőnek? Majd a kisededóvásról és zsbói iskoláról gondoskodik. „A zsbói iskolát — írta 1835. apr. 12. — ajánlom gondos figyelmébe. Bár csak az oláh falukban boldogulhatnánk!” 1840. febr. 12. türelmetlenül irt e tárgyról. „A létesíteni oly rég szándékolt s még sem létesült kisededóvó intézetünkre nézve sürgetni kell egy alkalmas tanító keresését a Magyarországon Tolnán levő intézetből, elnöke gr. Festetics Leo, igazgatója Varga István. Bár találunk oly alkalmas egyént, a kit ott kiképezetnénk, nekem van ott kettőre alapítványom...”

„A zsbói iskoláról is óhajtanék tudósítást kapni — írta 1835. márcz. 21. Pozsonyból — Kis Károly legyen arra a legnagyobb figyelemmel és igyekezettel...” Később nyugtalankodni kezdett miatta. „Bár a zsbói iskoláról valami jót hallhatnék. Sok gondot okoz nekem, hogy ezzel nem tudunk eléhaladni. Kaptak-e már tanítót? Akármi uton szereznem kell, inkább még nevelni kell fizetését. Semmi oly örvedetes tudósítást nem küldhetne nekem, mintha minél előbb azt irhatná, hogy az oláh falvakban is iskolák álltak fel. Az oláh püspök (Lemény János) ígért is az iránt pártolást... Hát azon két szoba a zilahi iskolában, melynek elkészítését magamra vállaltam, kész-e már? Járjon édes Kelemen Kis Károlynál végére: átadtam-e, (mert nem emlékszem tisztán) a zilahi új professzorságról szóló alapítványokat, hogy azok szerint a fizetést idejében fölvehessék? Hát a faiskola, melyet a tanulók számára, általok ápolandólag még tavaj állítottam volt, miben van? Tudakolja meg professor Hírytől s írja meg...”

Máskor arra serkentette: „hogy a számukra rendelt faiskolát mivelletni kell a gyermekekkel, valamint a veteményes és virágtáblákat is a leánykák számára kiszabni...”

Ugy látszik, hogy Zsibón a kisededóvó és falusi iskola rendeltetésével nem voltak tisztában; ezért br. Wesselényi 1836. szept. 1. Kelemenhez irt levelében figyelmeztette őt: „hogy azért, mert óvó intézetet akarnak és fognak sorban felállítani, a mostani iskolát Zsibón nemcsak nem kell elhanyagolni, sőt a legnagyobb figyelemre kell méltatni. Az óvóintézetek mellett a nagyobbak számára való iskolának lenni kell. Bár az oláh falukban lehetne valamire mennünk? Felhagyott-e már a próbákkal is?...”

A székely nép szegény ifjai neveltetése végett is iskolát építtetett

*) Az erdélyi, sokszor barbárságig sülyedő udvari latin irány a magyarországi megyéket ez egyetlen hibás alaku szóval fejezte ki. Bár legalább a Partes alakot használták volna. De késő a megrovás — a rossz gyakorlatot éppen mint a jót állandósítja az idő.

Makfalván azon telken, a mit KK-től Udvarhelyszék és RR-től hazafiúi érdemei elismeréseül ajándékban kapott azon okból, mert a kormánypártiak megtámadták, hogy nem levén Udvarhelyszéken birtoka, tehát sem választási, sem közgyűlésein megjelenésre joga nincs. „A makfalvi iskola építésének — írta 1835. márcz. 21. — most tavasszal szorgalommal folyni kell. Az őszen adtam volt pénzt az anyag megszerzésére. Kérte Kelemen, hogy tudakolja meg professor Dózsa Elektől, mennyi kell rá? s azt szolgáltatassa kezébe . . .“ 1836. sept. 1. pedig ez új iskolára nézve azon óhaját és akaratát jelentette ki, hogy az alapkő minél előbb a megírt mód szerint tétessék le . . .“ Br. Wesselényi ez iskolára 1840. 4000 frt alapítványt tett, mit 1870. febr. 7. kelt nyilatkozatukban s atyjuk iránti kegyeletből — fiai is megerősítettek.*)

Br. Wesselényit rendkívüli jelleme rendkívül kényes helyzetekbe hozta, a midőn Kelemen volt azon egyedüli ember, a kinek tanácsával és baráti segélyével bizvást élhetett. Ezek egyike volt házassága előtti gyermekeiről atyai gyöngéd gondoskodása. Vele váltott s írásai közt fenmaradt e tárgyú levelei érdekes világot vetnek a közöttük való viszony bensőségére. Nem tudható, ha a közvélemény-e, vagy lelki ismeretének belső szózata azon elhatározásra bírta őt, hogy a gyermekeknek nevet adjon. Magáét adni az örökösödési törvények nem engedték, mást kellett választani és adni. . . . „Egy tárgy felől elfelejtettem magával személyesen szólni — írja 1835. sept. 6. Pozsonyból. --- Gyermekeimnek név kell, nem lehetnek mint az agárkölykök a hány anyyi név alatt. Ha a törvény nem ad is szegényeknek nevet, azért gondosságom s szeretetem kell hogy azt tegye. Nem adhatom nekik a magamét, de adom egy részét, s így az első szót tagot elhagyván, nevek lehetne: *E l é n y i*. *D e t á n W e s s é n y i* jobban hangzana. Irja meg édes Kelemen e tárgyról véleményét. Szükséges, hogy ezentul történjék, a mi eddig nem történt, hogy adassék tudtul a gyermekeknek, hogy én apjuk vagyok, a nélkül nem fejlődhetik bennök irántam gyermeki szeretet, pedig attól várom napjaim derűtségét . . .“ Ugy látszik, Kelemen véleménye az volt, hogy a szóba jött utóbbi névhez tétessék „r“ betű s legyen: *W e r s é n y i*, mert sept. 25. kelt levelében Wesselényi azt írta rá vissza, hogy az ajánlott „*W e r s é n y i*“ név jó s azonnal valószínű;“ decz. 6-án pedig Pozsonyból ezt: „A gyermekeknek ezennel új esztendei ajándékul adom a „*W e r s é n y i*“ nevet. Viseljék ők s maradékuk becsülettel.“ 1836. sept. 1-én írja Kelemennek, hogy „*Károlynak*“ — így nevezték egyik fiát — írását óhajta látni. Kérte, hogy tanulása és tudása iránt próbálja és vizsgálja meg,

*) M. tudom. akadémiai *É r t e k e z é s e k*. 1876. 71. 1.

mert tudja, az examenekben mennyire lehet csalogódní. Rá nézve a német nyelvnek csak mellékes és csak elméleti tanulása nem elég; erre neki nagy, sőt legnagyobb szüksége lesz. Gondolni kell valamit, miként juttassuk a nyelv mielőbbi megtanulásához. Azt akarja, hogy mindenik fia valami mesterséget megtanuljon, nem azért, hogy mesteremberek legyenek, hanem hogy az, életrevalóságra és függetlenségre segítse. Vajjon Károlynak mire lenne kedve? . . .“ Kelemen ajánlatot tett a kérdés iránt, s erre br. Wesselényi Pestről sept. 23. azt írta vissza: „Károlynak a német nyelv végett Szébenbe küldése jó gondolat. De addig is csak tanuljon németül és rajzolni; mert annak, kivált az architecturái és geometriai részének, bármi helyzetbe jöjjön, igen nagy hasznát veszi. A vivás tanulását is folytassa. Már régebben meghagyta volt — ugymond — hogy írjon neki olykor; igen hasznos, sőt szükséges lesz rá nézve, hogy vele levelezésben legyen. . . .“ Annak, hogy Kelemen mit válaszolt a Károly mesterség iránti hajlamáról, a levelekben nincs nyoma.*) 1836. sept. 1-sői levelében Pestről fölgerjedten írta Kelemennek: „Azt hallja, a kis Ilkáját „Ilkuczá“-nak bérmálták. Ezen ló-kitalálta oláh elnevezést senki se merje a száján kibocsátani. . . .“ Sept. 2. engesztelődötten írta szintén Pestről: „hogy gyermekei, hála Istennek! jól vannak, velök és bennök van ott egyedüli öröme. . . .“ Br. Wesselényi házasság előtti gyermekeiről csak 1832. ápr. 12. Pesten készült végrendeletéből értesülünk világosan. Ő azon időtájott több párbajt vívott, de elébb végrendeletileg gondoskodott róluk. Abban ily intézkedés van: „3. A mi eladandó felkelhetője, a jószágok termése, keresménye stb. összesített árából — adósságai, tisztei és cselédei kifizetése után — fenmarad, osztassék öt egyenlő részre, s adassék azon három gyermek számára, kiket Galacson (egyik nagy jószágá) neveltet, és azon egy fiu és leányka részére, kik Zsibón vannak, s a kiket mind Kelemen, mind Nagy Lázárné (zsibói udvari tisztje neje) jól ismernek. Ez öt gyermeknek — ugymond — én adván életet: nevelést, s a mennyire lehet, élelmet is tartozom adni, melyért mindenik ezen öt gyermek közül a maga részére esendő pénznek kamataiból neveltesék, s midőn a fiuk 24 évöket elérik, a lányok pedig vagy férjhez mennek, vagy azon kort elérik, akkor vegyék a tőkepenz által, mely

*) Az asztalosságot szerette és tanulta meg, s oly szépen dolgozott, hogy előkelők számára kelengyék kiállítását vállalni képes volt. Iskoláit az unitáriusok kolozsvári főtanodájában végezte, 1848—49. egy században voltunk Kossuth-huszárok; később Korda-lányt vett nőül Szucságban, gyermekei lettek, kiket derék emberekké nevelt; meghalt Zilahon idei január 24. 61 éves korában.

addig is lehetőleg biztos helyre adassék kamatra. Ha e véghagyományt atyámfiak elrontanák — a mit nem remélek — úgy csak végrendeletem végrehajtóit: gr. Széchenyi Istvánt, gr. Kendeffy Ádámot, gr. Károlyi Györgyöt, gr. Andrássy Györgyöt és gr. Eszterházy Mihályt, mint igaz és hiv barátaimat kérem, hogy azon summát, ami az eladandókból, s az említett fizetendőkből fenmarad, vagy ha semmi sem maradna is, pótolják annyira, hogy az öt gyermek közül mindenik kapjon ötezer ezüst forintot, melynek kamatából neveltessenek, a tőke pedig a fentemlített időben menjen szabad rendelkezésük alá. . . .“ E véghagyományának — ha halála nem történik is — mindaddig erőben maradását rendelte, míg azt mással föl nem cseréli. . . . Kelemen jószágigazgatóját s hiv barátját kérte fel rászállott s általa csinált adósságai lajstroma kidolgozására, gyermekeinek gondviselésére és neveltetésére; neki és Nagy Lázárnénak hagyta a kedves anyja által használt portékáit, s az elsőnek szabad választás szerint 6 darab lovat, utóbbinak 12 darab szarvasmarhát. . . .

Lehetnek, a kik azt hiszik, hogy ezek elbeszélésével ártottam a Wesselényieknek, vagy compromitáltam Kelemen, ura iránti hűségét, s a hiv barát gyöngédségét. Nem hiszem, hogy Mátyás király és I. Napoleon szerelemgyermekeinek ártson atyjok megnevezése. Br. Wesselényi Miklós gyermekének lenni dicsőség, intézkedése nemes szívről tesz bizonyosságot. Kelemen pedig elég erős ész és elfogulatlan ember volt arra, hogy a történetírás igazságkimondási jogát tisztelje. Aztán nem ő teszi, hanem én. Én pedig Kelemen életéből s jellemrajzából e vonást kihagyhatónak nem tartottam.

Válságos helyzetbe jutott Wesselényi az 1834-ki erdélyi országgyűlésen, az ország alkotmánya védelmében tanusított bátor küzdelme miatt, s a kormánnyal nyilván daczolni merő magatartásáért. Felségsértési bűnvád alá véve, perbefogatását az erdélyi kir. kormányzék elrendelte. Országgyűlési Beszédei, s a Napló-nak felsőbb tilalom ellenére saját könyomdáján kinyomatása voltak a fő vádpontok. A kir. fiskus az elfogatás iránt megtette a lépéseket. Ő Magyarországra menekült, a hol a decz. 9-ki szathmármegyei gyűlésen a jobbágyfelszabadítás ügyében mondott beszédeért szintén kereset indítatott ellene, s előbb Pesten, azután Pozsonyban barátainál vonta meg magát. Pestről azt írta Kelemennek: „hogy beteg, barátai Széchenyi, Beöthy, Dubraviczky, kik a Láncz-hid dolgában vannak ott, rendkívüli szivességgel vannak iránta; Bártfaynál van szállva, s ő és áldott felesége mindent követnek körölte. . . .“ 1835. márcz. 9. Szintén Pestről írta: „hogy ott

azt beszélük, hogy személyes megjelenésre hívják meg az erdélyi kir. táblára. Ezért betegségi bizonyítványt küldött Kelemennek, hogy nem mehetését — szükség esetében — igazolja. Kérte erélyes és okos eljárásra. . .“ Márcz. 22. Pozsonyból irt hozzá. „Egy igen nevezetes és szükséges dolgot bizok magára — írja. Az 1834-ki octoberi dolgokról — érti felségsértési bűnperrel megtámadtatását — bizonyítványoknak kell kezembem lenni. Eskettetni nem lehet, hiteles bizonyítványok kellenek. Wéér Farkas, az apja, az öreg Haller, a leánya, azon titkár, a ki nekem a levelet hozta, az öreg Wesselényi István, (kinek Jósika János mondta, hogy elfogatásom iránt parancs érkezik), Wesselényi Ferencz, Ujfalvi Sándor, Bethlen János (kinek Kornis János beszélte, hogy neki Bécsből mit irtak, s a ki több katonatisztektől is hallott arról). Ezeket tudom hirtelen megnevezni, kik bizonyítványokat adhatnának. De vigyázva kell eljárni és igen okosan, hogy megijedés el ne tartóztassa valamelyiket a bizonyítvány adástól. Én bizonyosan nem fogom azokat — ha csak lehet — használni; de úgy lehet, hogy oly nagy szükségem lesz rá, hogy azok, s csakis azok menthetik meg életemet . . . Köszöntve mindnyájokat, maradok igaz barátja: Wesselényi.“ Ő ez időben annyira tartott fő- és jószágvesztésen elmarasztaltatásától, hogy 1835. febr. 10. minden fekvő és felkelhető javát, a zsigó, kékesi és galaczi uradalmakat sat. eladta öcse ifj. Wesselényi Ferencznek 340,000 frtéért ezüst pénzben. E vásárt Kelemen közvetítette, ő volt mindenben minden. Ekkor történt, hogy ő az elfogatási parancs hírével, a legzordabb időben öt helyen változtatva lovat, 48 óra alatt Zsigóról Pestre ment; beléptekor br. Wesselényi az ő nyakába borult, megcsókolta: „B a r á t o m ! h i v e m ! m i n d e n e m ! Ö r ö k r e h á l a - a d ó s o d d á t e t t é l !“ ez volt ámulatában megható szava, s az oroszlán szívü férfinak könybelábbadtak szemei. . . Kelemen dolgát végezvén: szintoly életkoczkázató gyorsasággal Szathmár megyébe Csekébe ment, hogy a védelem iránt Kölcséyt informálja. Ekkor írta Wesselényi hozzá Pozsonyból márcz. 31-ről: „Adja Isten, hogy e levelemet jó egészségben vegye, hogy a képtelen sebes út, melyet tett, re ártott legyen. Megvallom, sok nyugtalanságot okoz nekem az ezért való aggodalom. De jó az Isten! Remélem, hogy irántam bizonyított szép tettét s jószágát jutalmazni fogja, s hiszem, hogy közelebb is minden bajtól és betegségtől megoltalmazta. Vágyom tudni: leérkezett e a határozott időre? . . .“ A vész felbője még mind borongott Wesselényi feje felett . . . Pozsonyból május 13. írta: „hogy most ott marad, hiszen ez az egyedüli menedéke üldözött fejének . . . A láziakat, s mindent, a mi őt illeti, szives-

ségébe s gondosságába ajánlja“ Jun. 22. ugyanonnan irt levelében kérte br. Wesselényi: „hogy az erdélyi perét illető leveleket hiv emberök vigye Kölcseyhez Csekére.“ E hiv ember ismét ő volt . . .

Oly példája ez az önfeláldozásnak, minőt csak az ókori történelemben találunk, s a mit csak oly nemes szívü ember ragaszkodó barátsága tudott egy másiknak lelkében felköltetni és megerősíteni, a minő br. Wesselényié volt. Megható, midőn 1835. febr. 26-ki levelében kérte őt: „hogy vigyázzon egészségére; azzal most iránta kétszerezsen tartozik; gondolja meg, hogy senkije sincs, rajta kívül. . . .“ Május 22-ki levelében kérte: „hagyja el a kegyes titulaturát, kegyes az isten!“ . . . Mennyire azonosította magát e két férfi egymás jó és balsorsával, kitünik leveleikből. 1835. nov. 16. irta br. Wesselényi, hogy vette 11 számú levelét. „Érti s érzi — ugymond — az őket ért nagy csapást. De nem edzettjei-e ők a sorsnak? Nem állottak-e ki ennél keményebbet is rendületlenül? Ne aggódjék — biztatja őt — nem e vihar fogja barátja életsajkjáját elsülyeszteni. Azon sajka őt viszi s nem (mondja Caesarral:) az ő szerencsését, de férfias elszántságát s derék öntudatát, a mit vagyonesztés nem zavar meg. Lassanként e csapást is kiépülhetik, s ha nem, férfiasan tűrik el. Oh, a ki tűrni tud, nagy kincscsel bir az!“ Még vidámabb hangulatu decz. 28-ki pozsonyi levele: „Épen most vevé decz. 20-ki levelét — írja. Örvend, hogy férfias lélekkel s elszántsággal látja megállani a csapások között azt, kit barátjának nevezett, s arra méltónak tartott és tart. Sok jó órának, nem kevés előszeretetnek s némely szerencsének is voltak együtt részesei, túrték és szenvedtek együtt, s együtt fogják elviselni, a mit az ég rájok mért. Vesztésük közös s legyen is az. Lehet, hogy egészen elsülyedünk, — én ugyan még nem hiszem, — de maga édes Kelemen egyedül nem“ Leginkább kifejezi azonban viszonyuk bensőségét br. Wesselényinek Kelemenhez annak súlyos szembetegsége alkalmából 1840. jul. 5. Freywaldauból — Gleichenberg mellől — irt levele. „Husz számú levele — a mit tegnapelőtt vevék — igen-igen nagyon megszomorít. A rosszul látás és megvakulás szörnyü-voltát ki ismerheti inkább, mint én? S épen e borzasztó állapotban tudni azon barátomat, kivel az életnek jó és rossz körülményei közt már oly rég s oly szorosán és hiven egyesülve vándoroltunk, s kinek sorsától a magamét elválasztani sem nem tudom, sem nem akarom, — az valóban keserü, keserübb, hogysen bármi is édesíteni birná. Kérem azért, hagyjon mindennek békét, tegyen mindent félre, s jőjjön egyenesen s haladék nélkül ide. A baj olyan, a mi halasztást teljességgel nem

szerved. Vakulandó is meggyógyulhat s meg is fog gyógyulni. Ujra is kérem és megkivánom, hogy haladék nélkül ide jöjjön, barátja: Wesselényi.“

És most bekövetkezett a legnagyobb szerencsétlenség, a mi különben erőteljes embert érhet. Br. Wesselényi világtalanná lett. Előbb balszeme világát veszítette el, majd mindkettőt. A mily borzasztó volt sorsa, oly hív és önfeláldozó egyetlen barátja. Freywaldauból 1840. ápr. 21. levelére válaszólag írta br. Wesselényi, hogy köszöni szeme — nem szemei, mert balszemét immár örök éj fedi — jobbanléte iránti szives tudakozódását s kérdéseire felelt Nem-sokára másik szemét is hályog kezdette elhomályosítani, mignem látását végkép elvesztette. Vigasztalan állapota köztudomássá levén, barátainak s a jólelkű József nádor ispánnak közbenjárása folytán, a kir. kegyelem szabadságát vissza adta; de ő már nem élvezhette azt. Ő nem volt többé, a mi régen. Mint Horatius, ő is elmondhatta magáról:

Non sum, qualis eram.

Mily nagy erőfeszítésbe került barátainak a kir. kegyelem megnyerése, kitetszik Deák Ferencznek Kelemenhez Bécsből, 1839. márc. 10-én irt leveléből.

„E pillanatban veszem a t. ur levelét — írja — tartalma aggodalmamat még inkább neveli. Még most is kötve vagyok itt, félelem s reménység közt, s isten tudja, meddig tart e gyötrő bizonytalanság. Hirt én is eleget hallok, de csak pusztá hirt — bizonytalan habozásut s gyakran egymással ellenkezőt. Biztatást nekem is eleget nyújtanak, kivált olyanok, kiknek a dologban elhatározó szavuk nincs, s a kik csak társasági körökben felkapott egy néhány szóból jósolgatnak. Hiszen jósolgatni pusztá szavakkal oly igen szeretnek az emberek, de jóslásaik meg nem nyugtatják keblem hánykodását, nekem való kell. Irtóztató helyzet, melyben mi vagyunk, kiknek egész valónkkal összeolvadt szegény Miklósunk lelkes barátsága, s talán a borzasztó bizonyosság sem volna oly kegyetlen, mint ezen kétségbeeséssel határos aggódás Ébren és aluva csak őt látom szemei világától megfosztva; keserű, fájdalmas vonásokkal leng előttem képe, s gyakran, midőn dülő fájdalom, féltő aggodalmam, s a bizonytalanság keserősége marcangolják keblemet, nyájas arcot kell vinnem a társas körökbe, nehogy talán keserű tekintettel, vagy a fájdalomnak bizonyos kifakadó szavával sértsek valakit az oly könnyen sérthetők közül, s ezzel talán a szent ügynek ártsak. . . . Már közel

két hete úgy hallom, hogy az egész tárgy iránt a nádornál kérdés tétetett. Tőle azonban a válasz még nincs itt. . . .

„Mi az oka a késelemnek, tudni nem lehet, talán ott lenn a dolog mibenlétét megtudni nem volna lehetetlen, de kényesen s oly móddal, mely a nádornak kedvetlen ne legyen. Én itt fenn kérek, várok, sürgetek és esdeklem, a míg a dolog jóra vagy rosszra el nem dül. . . Szabadulhatásom ideje tehát ezek szerint még most is bizonytalan, valamint szinte kétséges a siker is; de kérem, igen kérem a T. urat, várjon be engem Pesten; hiszen ez állapot már oly igen sokáig nem tarthat. Miklóst szívesen és forrón ölelem, bizva istenben, hogy engem itt a lelki erő el nem hagy; de a sorsnak azon csapása, ha késő vagy éppen semmi sikere nem lenne a folyamodásnak, keblem nyugalma talán örökre feldulná. Szomorú kénytelenség szülte e kötelességet; de édes nekem annak teljesítése; minden új akadály, minden új nehézség új erőt önt keblembe; mert a ki őt úgy ismeri mint én, úgy szereti mint én, annak ő érette semmi sem nehéz, semmi sem kedvetlen. Isten áldja a T. urat — így végződik a levél — szóval Pesten majd többet, szíves barátja: Deák Ferencz, s. k.

Kívül: „Vettem márcz. 15., válaszoltam 17-én“.

E titáni jellem, látásában ereje jobb-felét vesztvén el: balsorsa, a másokra szorult emberek sorába szállította le a legfüggetlenebb férfit. Ez időből való levelezéseiben megrendítő bánat, de férfias türelem s bölcsészti önmegadás nyilvánul. Barátja mindent tett érette, egész lelkével állva mellé élete ez iszonyu válságában; de kedélyéletét, a napok hosszát, a magánéletunalmaikat és sivárságát nem pótolhatta. Ez br. Wesselényit nőszülésre birta, a minek barátja is akarója volt. Nőül vette Lux Annát, freywaldai 18 éves polgárleányt, a ki 1845. nov. 19 én tért át Zsibón az ev. ref. hitre, megesküdt vele 20-án; egyik tanu e nagy lépésénél is Kelemen Benő volt. Házáséletét az ég fiakkal áldotta meg; de alig néhány év múlva a haza sorsa miatti búja halálát gyorsabban mint gondolható volt, előidézte. Wesselényi 1850. ápr. 21. halt meg; rohamos lefolyásu tüdőgyulladás miatt semmiről nem rendelkezhetve s csak élő szóval kérte meg Kelemen még életében, hogy ha meghal, fiainak legyen gondviselője, s jószágainak felügyeletét és kezelését folytassa ő; gondnokul hagyta fiai keresztapjait s köztük Deák Ferenczet, gr. Teleki Domokost és Wéér Farkast. Ezek meghatározták, hogy annyian a gondnokságot nem vihetik, bizzanak meg egyet, s az vigye nevökben és helyettök. Tehát megbízták Kelemen. Wéér Farkas irt hozzá igen szép levelet s az ár-

vák helyettes gondnokságára felkérte. Így vette ő át azokat anyjokkal együtt. Az absolut kormány árvai kezelés alá akarta venni vagyonukat s általa rendelendő gondviselő alá személyeiket. Somlyóról irtak is neki, hogy előlegül küldjön 400 frtot a birtokok összeírására kiszállandó hivatalnoknak. Kelemen visszairt, hogy várjanak, ő 1848 előtt is gyám volt, a birtokok rendben vannak, ő jót áll, nincs kormányi védelemre szükség, megvédi érdekeiket ő. A kormány megnyugodt rajta. Így jöttek özvegy és árva az ő gyámsága alá.

Itt ismét nehéz helyzetbe hozta őt a haldokló utolsó kérése, az 1848—49. az oláhok táborától elpusztított Zsibónak ujjíateremtése, s az ifju özvegy és kiskoru gyermekek érdekeinek egyeztetése nehéz feladata. De az ő igazságossága, biztosan számító esze és föltétlen becsületessége eltalálta a kellő utat és módot. Az özvegy férjhez menvén, elválasztotta sorsát gyermekeiétől, s ez mindkét fél javára volt. Kelemen jogait érvényesülni segítette, s a fiukét kezébe vevén: mindenben atyjok szándékai s utolsó rendelése szerint járt el. Tanítót választott nekik, iskoláikat előmenetelenen végezték, derék férfiakká nevedtek; azalatt a birtokaikon levő terhet urbéri papirosaikkal való takarékoskodás által törlesztette; okszerű gazdasági rendszerének akadálytalan kifejtésére alkalom nyilván: a jószágokat oly jövedelmező fokra emelte, a minők azelőtt soha nem voltak; később megosztottatta őket, az egyik fiunak, Béla bárónak a zsbói kastély és obrázsai ujonnan szerzett gyönyörű jószág jutott osztályrészébe, Miklós báró osztály után a zsbói kastélyhoz közel Görcsönben a gr. Andrássyak birtokát és kastélyát vette meg s pompásan átalakíttatta — testvérééhez hasonlóan. Majd nősültek, s családot alapítva, atyjuk hazaszeretetének örökösei lettek mindketten.

Br. Wesselényi halála után Kelemen még 25 évig viselte fiainak s azok jószágainak gondját. 1875. lépett teljes nyugalomba. Az ifju bárók tekintélyes ajándékkal jutalmazták meg gyámjokat és barátjokat, tanácsait azután is követték, benne haláláig második atyjokat tisztelték. E ritka férfi tehát hatvan évig szolgált Wesselényi bárót és fiait.

E hosszú idő s jó és balszerencsében egyenlő hiveség és önfeláldozás meghozta érdemlett jutalmát: az öreg és ifju bárók föltétlen bizalmát s őszinte baráti rokonszenvét szellemileg, anyagilag a megélhetés sőt boldogulás eszközeit... A jószágigazgatói állomás régen keresett volt Erdélyben, fizetése s természetben való járandóságai vagyonhoz juttatták a takarékos embert. A kis ország vagyonos és független osztályának erős contingensét tették a főbb udvarok tisztjei. S a zsbói állomás híres volt és keresett. A jószágfelügyelőnek — a

mint tőle hallottam — volt marhatartási joga 10—20 drb tehénre és lóra, 50—60 sertésre s egyebekre bármelyik jószágban, a mi több jövedelmet adott, mint a vargyasi jószág használatára Kelemen pedig több, mint jószágigazgató: ő a család és vagyona védője és gyarapítója, a legönfeláldozóbb barát volt, a ki rendkívüli szolgálatakat tett, tehát rendkívüli viszonzásra szerzett érdemet, a mit az kész és hálás szívvvel teljesített is irányában. Vargyason, a hol a család érdekéért majdnem életét áldozta fel, mikor az ifju bárók nagykoruakká lettek, s Kelemen közöttük az utolsó osztályt megtette, azok egész ottani részöket neki adták, a mit ő 30,000 frtért adott el. Ez ajándék az ő és családja jólléte megalapításának egyik alapjává lett, s őt a közjó és egyháza iránti nagylelkü áldozatokra tette képessé. Kifejezte ezért háláját tettel és szóval. Mikor Alsó-Rákosért és Vargyasért a kárpótlás kiutalványoztatott, a tőke lett a báróké, a kamat (Rákoson mintegy 11,000 pengő frt, Vargyason 6—9000 frt) az övé. Kelemen csak $\frac{1}{3}$ -dát tartotta meg, $\frac{2}{3}$ -dát visszaajándékozta az ifju bárók elsőszülött fiainak, mi által önzetlenségének adta jelét. Lelke e szép vonása a püspökhöz írt 1879. évi aug. 22-ki levelében szintily nemesen nyilvánult, midőn Szent István törvényére hivatkozva, azon nagy elvet mondotta ki s valósította is: „hogyminden, a kinek isten vagyont ad, annak 10-ed részét köteles közcélokra, a nemzeti művelődés előmozdítására adni. Ennek megfelelőleg az akkori zsinaton Dávid Ferencz első unitárius püspök háromszázados emlékünnepe alkalmából más alapítványokon kívül egy 5000 frtos nagy alapítványt tett. E levél 2-ik pontjában ez önérzetes s a Wesselényi-ház iránt hálát és mély vallásos érzést tanúsító nyilatkozat van. „Én — ugymond — ama tizednek, a természetben való kiadással járó nehézségek kikerülése tekintetéből, szerzeményemet határozottan alapjául, minthogy — minden hagyatéki öröklés hiányában, — minden vagyonom saját szerzeményem: eddigi összes szerzeményemnek — a mit a talán kétkedőknek hiteles adatokkal kimutathatok — tizedét közcélra használás végett kiszolgáltattam, és miután összes szerzeményemet gyermekeimnek birtokába adtam, csak haszonvétel-élvezeti jogot tartva fenn nőmmel együtt magamnak, halálom esetéig kizáró rendelkezésemre fentartottam Kolozsváratt belszenutczaik 11 számú telkes házamat, főleg azon kegyeletből s örökös hálám érzetéből, mit keblemben viselek néhai br. Wesselényi Miklós s ennek fia Miklós és Béla bárók irányában, kiknek tett szolgálataim méltánylásul nyert díjjazásaik által juthattam több s jelesen az elébb említett házam megszerzéséhez“ Itt Kelemen maga mondja el a közte és Wes-

selényiek közt volt viszony bensőségét s tett szolgálataik viszonyosságát; kijelenti, hogy minden saját szerzeménye s ő azok tulajdonjogát még életében átadta gyermekeinek, de a tized kiméréssel rámutat vagyónának értékére is . . . Örök-szép s lelkesítő példa szerény társadalmi állásu, tehetséges embereknek hűségre és kitartásra, okos és méltányosan gondolkozó főranguaknak hozzátartozóik érdemei iránt elismerésre és nagylelkű viszonzásra!

Mint a délköri vonal kétfelé metszi a földgömböt: úgy volt Kelemen élete ketté osztva, s jobb fele része a Wesselényi-házé. Ezt a mondottak igazolják. Másik fele családja és barátai, egyháza és a kis Erdély közérdekei szolgálata közt oszlott meg.

Erdélynek okszerű, belterjes gazdasági rendszerével tette magát hasznossá. A zsigó uradalom gazdává képzett növendékei elvitték s alkalmazták ismereteiket mindenfelé a kis hazában. A gazdasági egyesület, színház, erdélyi muzeum megalapításában tanácsosal és áldozva vett részt. A gazdasági kiállításokon véleményei közhelyeslésre találtak. Aristocratáknak adott tervet birtokaik rendezésére. A különböző termelési ágak gyakorlati alkalmazásával birtokainak bebizonyult jövedelmező-volta föltétlen hitelt szereztek elméleteinek. Buza, borsó, bab (paszuly), repce, luczerna, bükköny termelése, csikónevelés és sertés tenyésztés, nagy marhaállományra s hegyi trágyázás végett feles juhtartásra alapítva, csaknem biztos haszonnal fizettek. Az okszerű gazdaságvitelnek mintaképeül volt állítható szucsági birtoka, melyet ő életrevaló, gondos nejevel szerzett s kis részekből jókora jószágtestté alkotott. Mikor vette, az alsóház körül ócska épületeken, néhány gyümölcsfán s egy vén fenyőfán kívül egyéb nem volt. A gazdasági udvart és kerteket nejevel együtt ő osztotta be, rendezte, gyümölcs- és árnyadó fákkal, ifju fenyő csemétékkel ültették be, az oltás és ápolás neje gondja volt. A fenyves az azóta letelt félszázad alatt erős sudaruvá nőtt. A csaknem urok s urnőjük életkorában levő alma- és körtefa sorok elvénültek, ágai száradni indultak, némelyiket villám repesztette szét. A szilvafák koronája öt-hat öl magasságban van, szélvésztordeit galyaktól borítva. Diófáinak hűvös, nedves árnya a déli hegylejtőn, s lehulló lombozatának vastag kérge vad forrásokot vont terebélyeik alá, melyek szétterülő vize puha zöld pázsinttal s itt-ott vízi liliommal borítja be a lankás oldalt. Alant a völgyben lágy folyamu pataktól öntözött virágos rét, szélén barátságos külsőjü csöndes nyári lak, virágágyakkal körülszegve. A déli hegylejtő alján kelet felől sűrű fenyves, kö-

zepében csörömpölő forrás s zuhanyos fürdőház; nyugatra asztagokkal s szénaboglyákkal rakott csűrös kert. Az ódon udvarház előtt sөvénynyel körülfont öreges virágos-kert, s a patak mentében keletre nagy veteményes. A hegyoldalakat és néhány fensikot baraczk, meggy, dió és cseresznye-ültetvények osztják táblákra, s zöld mesgyék mutatják az utat kifelé a hegy tetején ültetett kis szőlőhöz. A természet változatos szépségével csak a törpe udvarház és rozszant gazdasági épületek mutatnak ellentétet, miknek gyökeres javítására öreg birtokosuk költséget nem szívesen adott. Köröskörül üde zöldség és duzzadó élet, benn a hajlékban minden a ház urának szinte egy századot átélt alakjához idomul. Együtt aggottak el az idő vénhitő folyamában. Az évek nagy száma vont a külsőjüket megöszült színével. . . .

El kell mondanom, hogy tagosította Kelemen szucsági birtokát. Élete s jelleme megismertetéséhez lényeges vonásokat tanulunk meg abból. A nép oly erős ellenszenvével találkozott ez újítás, hogy kezdeményezni és létrehozni hármaz ércpaizszsal fedezett mell és semmitől vissza nem rettenő férfiui bátorság kellett. Ő merte. „Ez az erdélyi gazdaság egyedüli mentő eszméje“ — ez volt meggyőződése. Az urbériség elvesztése s az adó és közterhek megszaporodása kényszerítette, a Magyarországgal egyesülés s ottani virágzó gazdaságok látása csábítóan vonzotta az okszerű gazdaságot folytató erdélyi birtokosokat jószágaik tagosítására. Az abszolút kormány nyílt parancsban megadta rá a jogot, s szükség esetében katonai segílyt ígért és adott sikeresítésére. Szucság birtokosainak többsége Kelemen kezdeményezése következtében elhatározta, hogy a tagosításra kormányi engedélyt kér. . . . Kért és megnyerte. A falusiak ellene voltak, s bosszujok az indítványozó ellen tört ki. A tárgyalás 1858. ápr. elején kezdődött s 1862. végződött be. Mikor a bizottság kiszállott, fegyverrel szegültek ellene, kijelentve, hogy nem eresztik be. A nép felingerlője Kabós Miklós volt, a ki vagyona nagy részét elvesztegette. 12 csendőr s egy szakasz (25 fő) lovas elfogott a zavargókból 7-et, a kiket társaik ki akarván szabadítani, a csendőrök elébb vak lövést tettek rájuk, a mit azok gúnykaczajjal fogadtak; másodsor történnyel lőttek, 1 elesett, 1 megebesült. Ez szétoszlásra bírta a zavargókat s a mérés még azon nap megkezdődött. De megint lázongani kezdtek. A kerületi elnök Zgorszky, mint polgári biztos megkísérlte lecsendesítésöket, de nem engedtek, sőt azon éjjel a Kelemen csűrös-kerti szénáját felgyujtották. Ekkor a biztos katonai erővel ment ki; azt is fenyegették, de támadni nem mertek, s így a felmérés zavar nélkül

végbevitetett. . . Nem sok idő kellett rá, hogy a nép érzülete megváltozzék, mihelyt megértette, hogy mi az a rettenetes és gyűlölt tagosítás. A nagybirtokosok egy tagban, a nép a 3 fordulóban három tagban kapott annyit, a mennyivel birtak, úgy, hogy egyik őszi, a másik tavaszi vetésnek való, a harmadik nyomás legyen. Meglátva mily kedvező rájuk nézve a tagosítás, mily szép darab birtokuk van mindenik tagban, megengesztelődtek, s azonnal munkához fogtak: mindenki takarítani kezdette tagját kőtől, bozottól és tövistől, az árkos helyeket elgátolták, dombos részeit megegyengették stb. Mivelés alá került az egész határ, minden darabka hely, megtrágyázták, sertésnek, juhnak a nyomásban hagytak legelőt, megvettek 12,000 forinton egy urasági nagy birtokot, s azt marha legelőnek hasították ki. Hamar átlátták a tagosításból származó hasznukat s jólétük gyarapodását, áldották, a ki végrehajtotta, Kelemen atyjuknak nevezték s haláláig tisztelettel voltak iránta. . . Neki udvarháza közelében hegyes, dombos, árkos, köves helyeken majdnem a legrosszabb részek jutottak. De ő megnyugodt rajta. „Ros z föld nin cs!“ — ez volt elve — „csak ros z gaz da van.“ Ő tagját tervszerűleg osztotta be: legelőnek és erdőnek, gyümölcsnek és szőlőnek, kaszálónak és szalmás gabonának s takarmány-fűnek, mindeniket a föld és vetemény-magok természete szerint; a talajt megjavította, kopár oldalt s avart termő helyeket termékeny földekké változtatott, elannyira, hogy vetés-tábláinak gazdag termésén végig nézni élvezet volt. Több önérzettel nem tekinthetett egy aristocrata koronás czimerére, mint Kelemen pecsétgyűrűjén levő ama szép jelmondatra: SERERE NON DVBITES = ne vonakodj szántóvető lenni.

Gondjainak egy jókora része családjáé volt, melyet vele szeretett neje, Felső-Csernátoni Bod Katalin, Bod Péter mult századi híres író utóda, mint hölgy, anya és háziasszony 1828-tól — házasságuk első évétől haláláig hiven osztott meg. Már e házasság kedvező előjelek közt köttetett. Ez évben szerezték meg Szarvadi József magtalan birtokostól és Bodor Lajostól, ugyszintén Kemény Györgyné és Zsomboriné birtokosnőktől szucsági birtokukat, a mik együtt 500 holdat tettek, gazdaságra alkalmas éghajlat alatt, regényes természeti fekvésű helyen, Kolozsvártól alig másfél órai távolban. Ez volt a biztos és szilárd alap, melyre Kelemen családja jövőjét fektette, s azt kiterjedésben gyarapítva, minőségileg folyvást javítva, övéinek csöndes, békés „O t t h o n“-t teremtett, magának független állást. Szövetségüket csakhamar az első leánynyal — neve Polyxena volt — áldotta meg isten. Farkas Sándor 1831. ápr. 31-

dikén Londonból üdvözlőlvén őt és nejét: „kérdezte lánya hogylétét, s reményét fejezte ki, hogy hazamenetelekor — a mit a következő 1832. év elejére terveztek — szaporodva találja őket.“ S e remény 6 évvel később ugyan, de teljesült, a második lány, Katalin születésével. Juli nevű harmadszülöttük 11 éves korában elhalt.

Kelemen családi élete a régi patriarchák boldog korára emlékeztetett. Ő volt a ház feje, a kinek szilárd jelleme, tekintélyt kifejező komoly nézése tiszteletet parancsolt; hitvese annak szive, kinek arcza jószágos, tekintete maga a szelidség. Felleg és szivárvány. A házban a férj akarata volt a szigorú törvény, a nő annak a végrehajtásban szerepettel mérséklője. Munka és számítás, takarékoság és rend volt a családtagok részint öröklött, részint elsajátított erénye. A férj megszerezte boldogságuk eszközeit, hitvese megtakarította. Lányaiknak jókor szívékbe vésődtek az apától hallott gyakorlati életelek, s az anyai példa látásán kifejlődött az igaz magyar gazdasszonyi jellem. . . A persa hitrege szerint, minden lánynak egy csillaga van, melyet addig keres, míg feltalálja csillagtársát. Kelemen lányai jókor megtalálták. Az elsőnek férje Zathureczky Gedeon földbirtokos és tudományosan képzett gazda, a ki arája bő hozományával gyámolítva, aránylag rövid élete munkássága által szép vagyonnal hagyta hátra övéit: özvegyet, három fiut és két lányt; utóbbi Szigethi Miklós 1848—49-ki honvéd őrnagy, utóbb m. kir. honvéd ezredes lett, a kik a gondos szülők által szintén érezhetőleg gyámolított szerencsés helyzetben egy fiu és lány boldog szülői lettek. A szerető lányok, szerencsés vők s boldog sorsban élő gyermekek tisztelettel csüngtek az ősz szülőken, ezek szerető mosolylyal azokon. . . Az unokáknak rendszeren keresztelője is Szucságban szokott megtartatni. 1876. okt. 1-én dicsekvő örömmel írta nekem öreg barátom, hogy megérte, hogy unokájának lakodalma is nála ment végbe. . . Ha beteg volt bármelyik családban, Szucság életadó lége s a nagyapa és nagyanya szerető gondviselése gyógyította meg. Azon jóllét és megelégedés érzete élt szíveikben s látszott arczaikon, feltűnt a ház népén s kifejeződött beszédeikben, a mit az istentől megáldott munka önérzete ad. Az ő fáradságuk gyümölese, az ő alkotásuk itt minden. E kis pontja a földnek — a Szucsági Kelemen-udvar — színétől az égmagaságig általuk azért van szerevezve s földi paradicsommá téve, hogy övéik boldogok legyenek, s ezeket azért adta nekik Isten, hogy e nagy jószágért szívék legnemesb érzelmeivel, lelkök egész szeretetével hozzájuk ragaszkodjanak. A ki itt látta őket együtt, fogalma lett egy eszményiesen szép családi életről, a ki meghiva ment e házhoz — igaz felfogása a régi magyar vendégszeretet-

ről. S a mint Kelemen jellemében legmegragadóbb a Wesselényi-ház iránt 60 éven át megőrzött hűsége s öndaadása volt: ugy az ő családi élete legtanuságosb része nevének azon bámulatos tevékenysége s kitartó önfeláldozása, hogy bár férje ideje felerészét nehéz élethivatása, sokféle teendői miatt házától és családjától, s így barátjaitól is távol töltötte el, hiv neje őt is pótolva, dolgait is önmaga ugy végezte, hogy a gyermekek nevelése, a gazdaság és vagyonuk gyarapodása csorbát nem szenvedtek. Ez az, a mi Kelemen hitvese női értékét magasra emeli, s őt, mint férje és gyermekei szerencséjének társ tényezőjét tünteti fel.

Családi boldogságukat rokonaik gyámolítása s azok hálás érzése, a kikhez tettekben voltak jók, barátaiak tisztelete és ragaszkodása egészítette ki, a kiket jellemök nemessége által s érzületek őszinteségével fűztek magukhoz. Rokonaik közül volt olyan, a ki náluk s velök élt, velök egy temetőben pihen. Kelemen Elek, ez a példányszerű hiv lélek, gyermek s férfi korát velök élte át s a halál csak egyideig és testileg választotta el tőlük, emlékezetben most is velök van, lelkök együtt él, örök álmukat is közös sirkertjükben együtt fogják aludni. . . . Br. Wesselényivel való viszonyáról aligha el nem lehetne mondani: hogy csak egy földesur Wesselényi s egy gazdatiszt Kelemen volt! . . . Deák Ferencz, gr. Kendeffy Ádám, Kölcsey nemcsak jóakarói, de barátai voltak. . . . Farkas Sándor és Kelemen barátsága két régi classikus világból való léleké. Az eddig erről irtakat az elsőnek két levelével egészítem ki. 1831. ápr. 31-iki londoni levelében érdekes dolgokat közölt vele Német-, Francia- és Angolországból, Hollandiából és Belgiumból. A tengeri utazásról azt irta, hogy az tapasztalásnak szép — egyszer, de kellemesnek nem mondja; Belgium merő paradicsom; Londonnak 100 ezer frankot érő lovait dicsérte; irta, hogy az angol unitárius atyafiakat fölkeresvén, szívesen fogadták, a gyűlésükben is volt. „Csak képzeld — így szól levelében — már én is német topánkát viselek, Franciaországban kikerültem, de Londonban oly sok helyről ki kellett volna maradnom, hogy lehetetlen volt az angol öltözetet föl nem vennem. Én is tehát neki adtam fejemet a strimfinek.“ . . . Az angol nyelvben gyengén haladott — írja tovább — ért ugyan meglehetősen, de koros ember lévén, talán soha sem kapja meg tanult nyelvben a volubilitást. Még csak néhány napig maradnak Londonban s indulnak tovább. „Midőn e levelemet veszed — így végzi — már az Oczeánon lebegek vagy megették a czethalak. Élj boldogul, szerető barátod: Farkas Sándor. (London, Brunswick-Square, Hunter-Street, Nro 44.)“

Másik levele 1841. jan. 12-ről kelt Kolozsvárra, fájalmát fejezi ki barátja betegsége felett s a magáét elcsüggedten panaszolja. „Oly rebege gondoltam mindig — írja — Zsibóra meneteledre, s jóslataim betöltek. Nem elég, hogy én naponként hanyatlom, hanem hozzá még téged is betegnek tudjalak lenni. Ha te is sinlődőöl, ki marad nekem mostani állapotomban Körmöczin kívül?¹⁾ Nem ereszkedem semmi doctori javaslatokba, csak arra kérlek, mihelyt veszély nélkül teheted, jőjj Kolozsvárra, itt mégis inkább kézügyben van minden. El vagyok bádjadva s elkeseredve, mert érzem, hogy a gyáva testtel a lélek ereje is gyengül.²⁾ Isten áldjon kedves barátom! egészséggel, s jőjj mentől előbb, — szerető barátod: Farkas Sándor“. . . Kossuthnak, midőn 1844—1846-n Tinnyén saját birtokán töltötte a nyarat, br. Wesselényi és Kelemen adtak anyakanczákat. . . Benső barátságban volt az utóbbi időben Ferencz József ünnepektől ifju kolozsvári pappal, később püspökkel, s jósága számos jelével halmozta el őt. Regényes kerti lakja nyáron át olykor hetekig az ő és családja lakó és üdülő helyéül szolgált. Emlékszem, midőn egy alkalommal az én ott léteemben érkezett ki kedveseivel, s tréfásan így köszöntötte Kelemen: „Eljöttem, hogy házamhoz való jussomat fentartsam!“ Kelemen szívéből nevetett a jó ötleten, s arczán látszott, hogy boldogítja barátjának iránta való tökéletes bizalma. Sok jó időt töltöttek ők együtt itt. Hozzám írt leveleiben gyakori kedves megemlékezés van erről. A püspöki alapítványnak is a Dávid Ferencz emléke és emlékünnep hatásán kívül, e barátságos érzelemben van forrása.

S mit mondjak én, a ki szintén birtam szívében egy kis helyet, s szeretetének számtalan bizonyítékát? A fővárosba való szerencsétlen felköltözésem után, 1874. nov. 20-án írta hozzám első levelét, 1883. márcz. 28-án az utolsót. Minden hónapban egyet-kettőt, néha többet is írt, s mindenik igaz részvétet, jó és balsorsomban híven osztozást tolmácsol. Szeretett, mint senki, méltányolt mint még alig valaki, megmondotta hibámat, néha keményen, de szeretettel, s védte a mi kevés jót bennem talált: főleg erős unitáriusságomat, az igazság kimondásában bátorságomat, s a rendkívüli irodalmi munkásságot sokszor emlegette leveleiben. Háza, szíve mindig tárva volt előtt-

¹⁾ Körmöczi József mindkettőjük lelki barátja, a ki az erkölcsöket megromító Bach-rendszer alatt könnyelműsége következtében, nevét örökre megbélyegző véget ért. Az Augustinovics-alapítvány általa kezelt pénzeit, jobbadán magánczélokra elköltvén: a törvény által üldözöbe vétetett, s az elfogatást Medgyesen főbelövással kerülte ki.

²⁾ Egy év mulva, 1842. febr. 2. meg is halt.

tem; ha fölkerestem, gyermekként örvendett, ha távoztam láthatólag lehangolódott. Heteket, hónapokat töltöttem nyájas körében — úgy, mint otthon. Gyorsan s vidáman telt az idő, messze távozott az unalom. Megjártuk kedves birtokát, örvendeztünk munkája gyümölcsének, terveztünk a jövőre, andalogtunk a multon. Együttlétünk az égi üdv előélvezete volt. 1880. őszén voltam utoljára nála, néhány hónapig. Ott végeztem be nagy művem — Kolozsvár Története — előkészületét. Elválásunk buját azon remény enyhítette, hogy még fölkeresem, s művem megírását ott végzem be. Szívembe nyilallott utolsó szava, a mint 1883. husvét első napján magához meghívott. „Nagyon várlak — ugymond — Tusculanumomba, értette szép kerti nyári lakát. Ha még sok irni valód van s engem még életben találsz, nagyon örülnék rajta. Itt végezhetnéd minden munkádat tetszésed szerint . . . Én össze vagyok menve — folytatja ugyanott — betegem nyomorgok már két hónap óta. Javulok-e meg valaha? nagy kérdés. Az volna fő óhajom, hogy így vagy amúgy menekülhessek . . .“ Egy régi levelében meg így ír: „Mennyire nyakamra ült a vénség terhe, arról fogalmad sem lehet. Vesződöm az emberi nem történetével. Mózes sárból, Darwin majomból származtatja az embert: akármiből származott, boldogtalan, nyomoru féreg vagyunk“.*) Az örömet, hogy láthassam, neki, a boldogságot nekem nem adá meg Isten. Egyedül maradtam, elvesztettem benne legjobb barátomat, egyik erős támaszát életemnek, melyet annyi baj és gonosz ostromol. 1876. nov. 23-án irtam hozzá: „hogy lelkem mindig örömmel gondol rá, ki engem becsül, igazságtalan itéletek ellen véd, tart valamit, míg annyian rosztat mondanak felőlem, s a hol lehet, káromat munkálják. Az öregek közül még hozzád csatól erős vonzalommal szívem — irtam hozzá őszintén, mintha istennel beszélgettem volna. Mig téged az életben lenni tudlak, egy nemes ingerrel több van, hogy küzdjem, vágyjak élni s tegyek minél több szépet és jót. Légy hát jó egészségben, maradj az én nemes barátom, a kinek melle felfogja a rám mért nyilaknak is egy részét; tiszta lelked gyakorolja még soká jóra ösztönző hatását benned bizó lelkemre . . . Ki lesz nekem barátom, ha majd te egyszer nem leszel? Oh élj soká édes öreg Patriarchám!“

Már eltelt volt életök java, meg volt alapítva a népes család világi szerencséje, midőn Kelemen az unitárius egyház mívelődési céljaira s vagyoni ereje gyarapítására az első áldozatot tette, a mit az-

*) 1878. decz. 22-ki levele.

után egész sor követett. Legelső volt a Brassai neve fentartására alapítani szándékolt főtanodai tanszékre 1859. tett alapítványa. Pesten tanárkodván t. i. ez országos hírnevű tudós hitrokonunk az abszolút korszakban Szőnyi Pál magán finevelő intézetében: az egyházi képviselő tanácsban azon indítvány tétetett, hogy hivassék vissza a főtanoda valamelyik tanszékére. De rendszerezett állomás nem volt ürességben. Barátai aláírási ívet nyitottak, hogy számára egy új tanszék fizetési alapját gyűjtsék össze. Aláírtak sokan többet-kevesebbet, így Gyergyai Ferencz, Kőváry László, Berde Áron, alólirott stb. Kelemen 500 forintot írt alá, Brassai is ígért 1000 frtot. De nem gyűlt annyi, hogy kamata egy tanár fizetésére elég legyen, némelyek nem is fizették be sem a tőkét, sem kamatát. E közben az Erdélyi Muzeum-egylet megalakulván: a közvélemény a természetőriek tára felügyelőjévé őt jelölte ki, gr. Mikó Imre, az egylet indítványozója és megalapítója fel is szólította elfogadására, megválasztatása tehát bizonyos volt. Míg ez valósulhatott, az unitárius egyházközönség meghívására visszatért Erdélybe s tanári hivatalát elkezdte; de nemsokára az említett muzeum-egyleti állomásra megválasztatván: oda ment át, a gyűlt alap egy ideig az egyház közpénztára javára kamatozott, később főtanácsi végzésnél fogva — az alapítók beleegyezésével — az özvegy tanárnék és kolozsvári papnék nyugdíj-alapjába tétetett át. Második alapítványát az unitárius vallásnak Erdélyben törvényes bevétele emlékére 1868. Tordán tartott háromszázados ünnep alkalmával tette aug. 30. kelt alapító-levelében, mely 1869. 15. egyh. főtanácsi szám alatt véglegesen így állapított meg: „1) Az udvarhelyszéki szentmihályi unitárius falusi iskola részére adott 200 frtot kiegészítő-takarékpénztári könyvben, mely 1869. jun. 1-től 6% kamatoz; máskor azon ekklezsia tornya megépítésére 50 frtot; 2) a vargyasi iskola részére 2 drb 100—100 frt értékű urb. kötvényt, e két alapítványt oly föltétellel, hogy a kamat 3/12 része fordíttassék írószerekre, a mikből minden tanuló képessége arányában részesüljön, 9/12 részéből a közvizsgák előtt az E. Képv. Tanács útján vétessenek tankönyvek s a püspök alkalmilag küldje el az illető előjárósághoz, mely a tanítók és iskolafelügyelők által a szorgalmasan tanuló fiuknak és lányoknak érdemjutalmul ossza ki, beírva könyveikbe: minő alapítványból s minő érdemért kapták? 3) 2000 pengő forintról szóló s 1869. jul. 1-sői lejáratu szelvényvel ellátott erd. urb. földteherm. kötvényt alapítványul a végre tett le, hogy kamatából a kolozsvári főtanodai tanuló ifjuság választmá-

nya és tanárai által közösen kijelölendő szegény sorsu, de jó erkölcsű és szorgalmas annyi tanulónak, a mennyire telik, legalább kenyérbeli szüksége naponta fedezhető legyen. Ha kisorsoltattak a kötvények, az azokból bevett pénz 10% kamata csatoltassék a tőkéhez, hogy az növekedvén, annál több jó igyekezetű szegény ifjut lehessen belőle kenyérrrel ellátni, — a többi az alábbirt célra fordíttatván. 4. A z Angliába küldendő ifjak segélyezésére szintén 2000 p. frtról szóló erd. urb. kötvényt alapított a végre, hogy kamatja a szükség szerint fordíttassék a kijelölt ifju nyelvtanulására s Angliában léte alatti költségei fedezésére; ily jelölt nem létében pedig a kamat, annak gyarapítása végett csatoltassék a tőkéhez. Mindez alapítványokhoz azon feltétel volt kötve, hogy azok más alapítványoktól elkülönítve, változatlanul, a fennebbi szabályok szerint kitűzött czélokra, az alapító neve alatt kezeltessenek. Az alapító levele bezáró részében kérte a mindenható Istent, hogy az unitárius vallásközséget örökre tartsa fenn s szerény alapítványai eredményezzenek sikert. Kiadta szucsági lakában, junius hó 25. 1869. évben Nagy-Ernyei Kelemen Benő s. k.“

Az 1868-ki thordai zsinaton Angliából is jelen levén a híres angol tudós és londoni unitárius pap, Tayler János Jakab leányával Hannával, zsinat után Paget János kíséretében fölkeresték őt szucsági házánál, a mikorra Kelemen 80 vendéget hívott meg, s tiszteletökre igaz magyaros ebédet adott. Tayler ur meleg elismerését fejezte ki maga és angol hitrokonaink nevében a házi ur, mint alapító, s az unitáriusok bővkezü Mecenása iránt. „Elviszi — mondá — nemes tettének s áldozatainak hírért a britt nép hazájába, a hol az bizonyára nagy lelkesedést fog kelteni az unitárius ügy, tiszteletet a derék házi gazda s szorosabb csatlakozásra új hajlamokat az erdélyi sokat szenvedett unitáriusok iránt.“ Örömteljes nap volt ez Kelemen életében, s Szucság méltán volt büszke első birtokosára, mint az kitünő vendégeire, kik között a világ oly nagy nemzetének egy nagy hírű tudósa is jelen volt.

1871. 17. e. főtanácsi sz. alatt azon évi aug. 31. szintén Szucságban kelt alapító levelében 200 frtot tevő erd. földteherm, urb. kötvényt adott be az egyházi közpénztárba a végre, hogy kamata a thoroczki aliskola [particula] tanítója fizetése növelésére fordíttassék. A székely-kereszturi középtanoda tantermei fölszerelésére 400 frt, a thordai középtanoda megépítésére 300 frt; 1872. 31. zsinati főtan. sz. alatt indítványoztatott, hogy a főtanodánkban gyak-

ran előforduló betegségi esetekben, a beteg tanulónak az egészségséktől idejében elkülönítése s ápolása tekintetéből gondoskodni kellene külön szobáról, mely e célból néhány ágygyal rendeztetnék be: Kelemen 1873. június 22-én részint az ifjúság iránti szeretetétől indítatva, részint azon oknál fogva, mert a főtanoda a hogy van, most is szűk a vallásközönség egész országbeli felsőbb iskolát végezni óhajtó ifjúsága befogadására, egyedül maga 4800 osztr. forinton a főtanoda északi oldalánál levő szappan-utca szögletén a Marslek-féle házas telket vásárolta meg e célra, azt a vallásközönségnek birtokába adta, s az azon évi főtanács alkalmával annak berendezésére és fentartására Polyxena leánya, özv. Zathureczky Gedeonné részéről 500, Katalin leánya, Szigethy Miklós ezredesné részéről 500, a maga és neje Bod Katalin részéről szintén 500, együtt 1500 p. forintot adományozott erdélyi földteherm. urbéri kötvényben. 1877. a Kis-Szamos mellett a főtanodától nem messze egy szép tágas kertű telek eladóvá tétetvén: az adományozó beleegyezésével s részint még 500 frt ráfizetéssel az előbbi házzal elcsereáltetett, a mire a vallásközönség az elégséges volt pusztá ház helyett czélszerű új házat építtetett, s kórháznak berendezette, az unitárius egyházközönség örömére, s a tanuló ifjúság soha el nem évülő hálájára méltóan. 1876. jul. 14. hozzám irt levele szerint a székely-kereszturi középtanodának részint megvett, részint ajándékul adott Mike-Sándor-Jakab Elek-féle könyvtár vételára első részletébe 50 frtot adott, ígérve, hogy a másodikba is adni fog, ha lesz a fizetéskor készlete.

Nagy fontosságuk a Dávid Ferencz elíteltetése emlékére szentelt háromszázados ünnep alkalmából 1879. aug. 22. szucsági házánál tett utolsó alapítványai a püspöki fizetés javítására s egy ifjúsági illemszabályi (*Praecepta Morum*-féle) kézikönyv iratása végett, ajándékai a Dávid Ferencz emlékére gyűjtött alap, arra irt élet- és jellemrajz s a szintén emlékére irt Óda szerzője számára, E tárgyban irt magánlevelét a nagyszerű ünnep alkalmából, a zsinat előtt kevéssel Ferencz József püspök barátjához intézte, bele foglalva abba némely indítványféléket is, titokban, de — a mint maga írja — úgy, hogy hallja és érezze a zsinati főtanács is. Megválnék — jegyzi meg — mi hatása lesz. Kérte őt, hogy a mi nézeteivel egyezik, s a mit helyesnek lát, a zsinaton terjeszse elé, a mit nem, utasítsa vissza írójához; a helyeslendők bővebb megbeszélése végett pedig a zsinatról visszaérkezése után őt látogassa meg. E levél erős unitárius érzelméről, a vallás multja és jövője iránti sok és mély gondolkozása-

sáról tesz bizonyosságot. Magánjellegű levén: Kelemen szive barátja előtt egészen föltárul, úgy ír, a mint érez, s úgy érez, a mint az igaz lelkében él. E levélből Kelemen egész belső lelki életét megismerhetni. Nekem is eszközölvén belőle másolatot, a tartalom jellemzőbb részeit ismertetem. „Várta — ugymond — a püspök látogatási ígérete teljesültét; de tudja, hogy a közeledő nagy vallásos ünnep által megsokasult dolgai, őt pedig rokkantságának vizgyógykezeléssel tataroztatása tartóztatják el a személyes találkozástól, s e miatt bár óhajtott volna irással nem terhelni, — nem mellőzheti a következő nyilatkozatainak vele közlését. Látása, hallása, hangszervezete, egész testi állapota elsilányultsága korlátozzák a Dávid Ferencz elíteltetése háromszázados évfordulója annyira várt és szívből óhajtott ünnepélyén megjelenhetésben, azonban emlékére: 1. a Dávid Ferencz alap gyarapításául — azon reményének kifejezése mellett — hogy az alapítvány növekedése ezután is folyamatban marad — kész pénz hiányában — küld 250 p.frtot erdélyi urb. kötvényben 1880. jan. 1. s azután rendesen fizetendő szelvényeivel; 2. Szent István első magyar király tized iránti törvényére hivatkozva (a mint fennebb meg volt említve) a Dávid Ferencz 300-ados ünnepélye emlékére — belszénutczai (fennebb szintén említett) házának biztosítékul lekötése mellett — 5000 o. é. frt alapítványt vég hagyományilag, halála esetében életbeléptetendőt tenni elhatározta. Ezt már eddig ki kellett volna állítani — ugymond — de a föltételek megállapítása végett együtt való értekezés s főleg püspök barátja nézetei ismerése levén mellőzhetlen szükség, e miatt elhaladott; de tán a Dávid Ferencz szelleme mindkettőjük életét ez ünnepély végeig fentartja, annak lezajlásával reméli látogatását, s akkor nem lesz szabad tovább odázni elhatározása létesítését. 3. Kényes kérdés, de vele közlését nem tudja mellőzni. Tegnap kapta meg a J. E. Dávid Ferencz emlékére írt könyvét. Bámulva látta tartalmát, s itt-ott belepillantva, s hozzá képzelve az ő classicus irását, fájdalmas érzéstől meglepetetten elgondolá szegénységünket, hogy annyi szellemi és testi fáradság s áldozatok által kiállított, minden tekintetben nagyszerű munka díjaul alamizsnának is mily keveset bir az egyház szegény fejének juttatni, oly munkáért, mely mind az irdodalom, mind az unitáriusválás részére korszakot alkotott, s a miért angol, francia, német stb. mivel s gazdagabb nemzetek ezereket örömezt fizettek volna! Vajjon ő könyvét elárusítás tekintetéből megküldötte-e a zsinatra? ha meg, illőnek találná aláírást nyitni, a könyv árának — mit nem tud — kifizetése mellett, az író díjazásául, ő önkéntes segédkezés vé-

gett 100 frtot irt alá erd. urbéri kötvényben. *) Kényes feladatnak nevezé — így zárta be e pontot — mert szegény barátjoknak, fájdalom! irigyei, ellenségei nem hiányzanak; nem mindenki tartja szem előtt, hogy őszinte barát, számunkra mondja meg az igazságot. Ő ezt szokta tenni, s így nincs népszerűsége. De hát ezért ne lennének az egyházban az írók bármi részben segélyezők? Ő reméli. 4. A Dávid Ferencz életére irt pályanyertes odából csak annyit tud, a megnyit a „Ker. Magvető“ értesítéséből olvashatott; de ebből nem tudja, miként van az díjazva. Bármint legyen, szerzője neve felidézte érzelmében néhai Farkas Sándor tanuló-társa s holtig legőszintébb barátja kegyeletes emlékét, s úgy jött neki, mintha tőle hallaná a szerző által irt gyönyörű Óda töredékeit. Ha az ismeretlen író meg nem sértené, díjazása gyarapodásaul s tehetsége tovább fejlesztése ingerül mellékel egy szelvényes 50 firtos urb. kötvényt s a püspököt átadására kérte. 5. Erkölcsei parancsok (Praecepta Morum) czimű kis könyvecskét, mely így kezdődött: „Az erkölcsök alapja a léleknek oly önalkalmazása, hogy istennek és az embereknek tetszeni gyönyörűségének tartsa“ = (Morum fundamentum est animus ita compositus, ut Deo et hominibus placere volupe sibi ducat) az iskolában az ő gyermeksege s tanuló évei alatt (1805—1815) tanították. Rá nézve régi idő, de azon kis könyv tartalmának nevezetesebb szabályai most is emlékezetében vannak s az életben társalgás közt sok hasznát vette. Van-e most ily kézi könyv az iskolákban? — szegényli, de nem tudja; mert tapasztalja, hogy tanuló növendékek közt — becslés a kivételes szülőknek — nem kevés azok száma, a kiknek az erkölcsökben való jártasságukról a társas életben meggyőződést szerezni alig lehet, pedig irva van, hogy: „a ki előhalad a tudományban, vissza az erkölcsökben, többet megy hátra, mint elé“, (Qui proficit in studiis, et deficit in moribus, plus deficit, quam proficit.) Az előbb említett neveltlenségi hiba létezését, ha volna ilyféle kézi könyv, a tanítási hanyagságnak, ha nincs, a könyv hiányának tulajdonítja. Mulhatlanul szükségesnek látja azért egy minden iskolában — a falusiakot sem véve ki — kézi könyvül használandó „Ille msz a b á l y“ szerkesztését s e végre pályázat kitűzését az unitárius hitfelekezeti közösségek részéről. Ha nézete pártolásra talál, s a kérdéses könyv szer-

*) Nekem a munka folyamában is másoltatási s más költségeim pótlására még ezen kívül 200 frtot adott, mit itt nyilván elismernem az igazság és hála kötelez.

kesztése szükségesnek fog határozatni, részéről e célra minden perczben készen áll illető helyre kiadható 100 o. ért. forint.

„Sok volna még közlendője — így zárta be levelét — de már is tulterhelte türelmét; a mit méltányol, kéri, hogy fogadja barátilag, a többit utasítsa vissza írójához, a ki áldást kér az egy igaz istentől életére, ohajtja a szerencsés utazást s békés körükbe visszajöttét.“

„Szucság, aug. 22. 1879. Aláírva: őszinte tisztelő barátod:

Kelemen Benő, m.k.“

E levél kelte és a zsinat közt a püspök nem volt Szucságban.

A székely-kereszturi gymnasium jövője iránti két napi heves harc után, mikor a kedélyek a legingerültebbek voltak, sokan el is távoztak volt már, a zsinat 3-ik napján jött a sor a Dávid F. Emléke című könyv tárgyalására. A mi velem akkor történt, s a mi művemmel nem történt, annyira leverőleg hatott rám, hogy róla fájdalom nélkül szólni ma sem tudok. Elpanaszoltam Kelemennek, s ő sept. 5-ki levelében a püspökhöz írt levelére hivatkozva, azzal vigasztalt: „hogy ő ott a magátét megtette, s hogy a zsinat iránta oly részvétlen legyen — bár a szegénységet tudja — nem merte feltenni...“ Bár ítéltessem el, hogy rólam szóló méltányló véleményt magam teszek közzé, Kelemen jelleme igaz megismertetése végett szükségesnek tartottam.

Kelemen, nagy alapítványát, a zsinat lefolyása után, a püspök fizetése pótlására határozta, megkérdezvén azt előbb iránta. Ez — a mint nekem sept. 5-iki levelében írta — nem volt vele egy nézetben, de ő megmaradt elhatározásában, s úgy fogalmazta, a mint a „Keresztény Magvető“ 1879. november—decemberi füzetében decz. 1-ői kelet alatt megjelent.*) A püspök ellenzését gyaníttatja az én Kelemenhez 1880. febr. 8. írt levelém. „Hogy a püspök szabadkozására nem hajoltál, jól tetted. Ez egyik legnagyobb szerű tetted lesz mindenha. Az utókor áldani fogja érette emlékedet. Ő megérdemelte, mert igaz hűségű szolgálja, volt egész életében és sok tisztességet szerzett kis egyházunknak. Fájdalom! a püspökség neki is sok töviset vegyített babérai közzé. De ez így szokott lenni. A jók és nemesek sorsa irigyeltetés és gyűlölség. Előttem egész nagyságában tűnik fel szép lelked, mióta ezt tetted, s hidd el, egyházunknak a fejét erősítvén, az egész testbe új életet öntöttél...“

„Az első unitárius püspök és vértanú Dávid Ferencz halála háromszázados évfordulati ünnepé-

*) 1879-ki évfolyam, V. füzet, 328—29. ll.

lye alkalmából — így hangzik az alapítvány levél — szeretett egyháza püspökének ötezer osztr. ért. forintot alapított, oly módon, hogy azt 1880. jan. 1. kezdődő öt év alatt, ő, esetleg örökösei öt-öt száz forint részletekben az unitárius vallásközönség közpénztárába készpénzben befizetik, biztosítására belszénutczai 11. szám alatti házas telkét lekötötte, betábláztatásra jogot adott, feltételül kötvén ki, hogy az örökre neve alatt külön kezeltessék, a tőke kamata, vagy más jövedéke fordíttassék mindig és rendesen az unitárius vallásközönség püspöke évi díjazásának gyarapítására, tekintet nélkül a rendes fizetése vagy más alapokból részére jutó jövedelmek összegére.**)

Volt még a kolozsvári főiskolában a hazai történelem bővebb tanítására czélzó egy terve, a miben részint én, részint a viszonyok akadályozták meg. Mindig panaszolván én a fővárosban, családomtól elszakadva létem miatt, tanácsolta, hogy menjek nyugdíjba s tanítsam Kolozsváratt a hazai történelmet, ő biztosít nekem, míg tanítok, évenként 500 frtot. De én nem véltem megengedhetőnek a család ily megterhelését s így a dolog annyiban maradt. Később a vasárnapi iskolázásra szánt tetemes alapítványt, de ebben a gyakorlati létesítés a mi viszonyaink között oly kétesnek látszott, hogy le kellett mondania róla. Harmadik volt a budapesti templom-építési alaphoz járulás, a mit legelőbb 1875. jul. 12-ki levelében irt meg nekem, ígérte, hogy ha él, valami tettel fog ahhoz járulni. 1881. október 30-ki levelében másodsor, végre 1883. ápril 1-sői levelemben harmadszor is emlékeztetvén én, hogy a fővárosban megszilárdulásunkon munkálkodók közül ne maradjon ki: husvét 1-ső napján ezt irta nekem: „A pesti templom és papi lak építésére adtam-e valamit vagy nem? megvallom, könyv nélkül nem tudom, tartogattam rá egy kevés pénzt, de egy rokonomnak — a ki nálam volt hosszason beteg, — gyógyítására kölcsönöztem. Ha onnan kölcsön adott pénzemet visszkapom, egy nehány százat oda fogok adni.

Ebben azonban halála meggátolta.

**) Ezzel összhangzólag Kelemen Benó saját Nyugtakönyvet készített, a hová a fizetéseket mindig beirta s azt az egyházi közpénztárnok alá írásával elismerte. Az első 500 frt fizetést Filep István pénztárnok 1879. decz. 30. ismerte el; 1880. márcz. 16. egyszerre 3000 forint befizetését, május 10. 1000 forint, október 14. 500 frt és így az egész 5000 forint kifizetését — nem egy egész év alatt. A Nyugtakönyv külsőjére a kifizetést Kelemen maga is ráirta. Látszott, hogy a betáblázás és örökösei esetleges megterhelése birta őt rá e terühtől ily gyors szabadulásra, mit az egyház ünnepélyes küldöttség által köszönt meg, én tapsoltam örömben.

Összes alapítványa — a mennyiben itt a távolban csak a birtokomban levő adatokból megtudhattam — 22350 o. ért. forint, a mit a hivatalos iratokhoz jobban hozzáférő püspök Emlékbeszédében 25,000 fitra tett.*) A célok, melyekre azokat rendelte, hálás szivre, mély vallásosságra s hitfelekezete k^zoktatási viszonyainak tökéletes ismeretére mutatnak. Alapítványt tett azon falusi iskoláknak, a hol tanulását kezdette, vagy a hol erre irányában jogos igény volt; az alsó, közép és fitanodáknak, a hol nevekedik s magasb értelmiségre jut az egyházközség képviselésére ésszolgáltatára hivatott ifjuság; a szegény sorsuaknak tanulhatás végett, hogy a nép alsóbb rétegéből is, a kik tehetségben kitünők, kiválván s illő poigári munkakört találván, emelkedjenek magasbra a társadalomban; az angol nyelv megtanulására, hogy e gazdag uj classikus európai nyelvben ifjaink más tanodákéi felett tünjenek ki, s legyen bensőbbé és erősödjék meg általa a hatalmas angol nemzettel való hitrokoni viszonyunk s szellemi egybeköttetésünk; a betegek javára, hogy kevesebbé érezzék szomorú sorsukat s ne szoruljanak idegen ápolásra; tetemes összeggel járult a Dávid F. alaphoz, serkentette adománya által e nagy szenvedő emléke fölelevenítésében és megörökítésében sikerrel munkálkodókat; végre az egyház feje, a püspök anyagi helyzetének javítására tetemes összeggel járult, hogy helyzetének más püspökök állásával összehasonlítása önézérére lenyomólag ne hasson, hogy szük anyagi körülményei főpásztori nehéz munkájában ne akadályozzák. Tehát mind ott segített, a hol legégetőbb volt a szükség s legbizonyosabb a nagy erkölcsi haszonra való kilátás, a hol az egyház élet-szervezetében a legnemesb idegszálak futottak össze, a szív és élet-erők (arteria) góczpontjában. Ennek igyekezett vért, erőforrást s hatékony életet adni. Gyakorlati esze előtt tisztelettel kell meghajolnunk, ha elgondoljuk: mennyit hátráltatta volna gymnasiumainkat, ha ő akkor nem segít rajtuk, mikor leginkább kellett? hány szegény ifju tehetsége maradt volna az egyházra és hazára nézve elveszve? mily soká sindevészték volna beteg ifjaink közkórházban? mennyi kárát vallottuk volna az angol nemzettel való viszonyunk szorosabbra füzése késedelmének vagy épen elmaradásának? hány angolul tudó tanárunkkal lenne kevesebb, s tanári karunk tudományi appreciatiója mennyivel csekélyebb mérvü, a püspök is mennyivel szükebb anyagi helyzetben s ehez képest egyházunk az ország előtt mennyivel kisebb tekintélyben álló? Ezért volt Kelemen Benő egyházunknak nagy jóltevője! Nem tudta elviselni, hogy a jelen, a

*) *Gyásztisztelet* N.-Ernyei Kelemen Benő koporsójánál sat. Kolozsv. 8-adrét 1—14. l. lásd. a 11-ik lapon.

mi itt van, a mit birunk, elhanyagoltassék s a kor követelményének meg nem felelhetvén, kéteessé legyen a jövő is, más szóval, hogy a jövőért való gondoskodás megölje a jelent! Amaz olasz példabeszéd igazságának hódolt: „a messzi való viz nem oltja meg a közeli tüzet.“ Ott a hol szükség van, az idejében segítség volt jelszava, az adásban a sziv önkéntessége. Mint az illatnedv, mit a myrtusz fából a nap ereje vesz ki, nemesb annál, a mit sajtóval facsarnak: ugy a jótétemény is becesb s erkölcsi értéke nagyobb, ha önkéntes, mint-ha vontatott s kényszer műve. Lelkétől távol volt a nagy név dicsőségének önzése: kevesenként, de folyvást adta a közjó oltására áldozatát, erősítette az unitarizmus létalapjait, növelte erkölcsi értékét s buzgón készíté elc egy jobb jövő hitét és kilátásait.

A *Ladamosi* birtoknak évek hosszú során át volt egyik gondviselője, s hasznosítását gyakorlati tanácsal segítette elő. 1877. az ottani gróf Bethlen-féle rész megvétele az ő ajánlására történt; megvételére s haszonbérbeadására is két társával ő küldetett ki, s mikor visszatért Kolozsvárra, nov. 19-ki levelében örömmel tudatta velem, hogy a vásárt 26650 frton megcsinálták, már most az egész *Ladamos*t, mint az egyház tulajdonát, jómóddal bérbe adták. Jól esik lelkének, — ugymond — hogy neki is volt e szerzésben része, régóta vágyott rá, az egyháznak nagy anyagi megerősödését várja s reméli belőle.

Ily áldásos munkák után ért el Kelemen 1883. jun. 3-kán, élete 92-ik évében földi pályája azon pontjára, a hol azokat halála megszakította . . . A ki mindig munkálkodva él, nem veszi észre, mikor érkezik el rá az erőtlenség kora, annak csaknem érzése nélkül vénhedik meg; nem törik meg hirtelen, de a tartósság által csak mintegy kialszik, mint a megfogyott olaju mécs. Kelemennek alig volt két napja, a mikor már tudta, hogy földi léte véghatára felé közeledik. Csöndesen hunyta be örök álmra szemeit . . . Özvegye s az unitárius egyház képviselő tanácsa külön gyászjelentésben tudatták a szomorú eseményt: az első mély szivfájdalmát fejezve ki hű férje, az utóbbi a vallásközönség részvétét iránta, mint buzgó képviselő egyházi tanácsosa, kolozs-dobokaköri gondnoka s a vallásközönség és tanintézetei áldozatkész pártolója s jóltevője iránt, áldva az egyházban örökre fennmaradandó emlékezetét . . . Két év mulva, 1885. márcz. 19., élete 81-ik évében követte őt a halálban is hiv élettársa, Bod Katalin, halálát fájó szivvel kesergő leányai: Polyxena, özv. Zathureczky Gedeonné és Katalin, Szigethy Miklós honvéd ezredesné férjével együtt adták gyászjelentésökben a rokonok és barátaik tudomására. A férj ko-

porsójánál az unitárius ifjuság énekelt gyászdalt, Ferencz József püspök taláiban jellemezte Kelemen, mint családfőt, hazafit és vallását szerető embert, s a tanuló ifjuság lelkes barátját, kinek koszoruját, — a mint meggyőződéssel s igazán mondá a szónok — egy ma élő sem teheti fejére... A hitvest élete 81-ik évében, He-repei Gergely, kolozsvári ev. ref. pap, az unitárius ifjuság gyászéneke mellett megható imával temette el 1885. márcz. 21-én, kiemelvén övéinek iránta való gyöngédségét s szeretetteljes jóságát, gondossága és a nép iránti ritka kegyessége emlékeit, melyekkel mindenki szívet megnyerte s a mikben keresik úgy a nép, mint szerettei veszteségökért az enyhületet és vigaszt. A két háládatos lány gyermeki szeretetök és kegyeletök által indítatva, édes anyjok emlékét a szucsági ev. ref. pap fizetése gyarapítására alapított 2000 forinttal kívánták fentartani, úgy, hogy azt kezelje az erdélyrészi ev. ref. egyház igazgató tanácsa, kamata 1886. jan. 1—2. induljon folyamatba, s vegye örök időken át a szucsági ev. ref. pap... Ezt is az előbbiekhöz számítva, megbizonyosodik az, hogy a Kelemen-ház jótékony alapítványa meghaladta a 25000 frtot... Az unitárius egyház hálás volt ezért, s kitüntető elismeréssel viseltetett nagy jóltevője iránt. Kimutatta ezt főleg 1868., midőn Kelemen üdvözölni 80 unitárius — köztük angol vendégek is mentek ki Szucságba, hogy nemcsak a magyar unitárius egyház, de az angol és északamerikai hit-rokonok rokonszenvét és tiszteletét is kifejezzék. Bucsuzáskor a házi urnak hosszú életet kívántak, ez megköszönve, azon reményét fejezte ki, hogy ha az egy igaz isten meghallgatja kérésöket, tiz év múlva neki ötven éves arany menyegzője lesz, tehát e naphoz (sept. 6.) tiz évre meghivta összes vendégeit szucsági házához... Tiz év eltelt, Kelemen a legjobb erőben, hitvese türhető állapotban érte azt meg, vendégei 1878. sept. 6-án nagy számmal jelentek meg s díszes EMLÉK-ALBUMMAL lepték meg őt, melynek piros karmásinbőrrel bevont tábláján paizs alaku vésett arany keretben e czim volt szintén arany betűvel kirakva: „KELEMEN BENŐNFK ötven éves JUBILEUMÁRA, barátai 1878. sept. 6.“*

*) A belső lapon elől a czim s őt jellemző, áldozatait elősoroló bevezetés áll, így:

„EMLÉK-ALBUM.“

Életed fele a közjóé, te! megtestesülése a kötelességnek.
Gondolkodásod örök tárgyai egyházad.
Ifjuságunk angol nyelvben képeztetése —
A beteg ifjaknak épült szép hajlék szép lelkednek műve.
Tanodánkban sok szegény tanuló szorgalmad gyümölcséből.
A közműnkánál első te jelensz meg — kézzel, áldozattal.
Az UNITÁRIUSOK elismerik már életedben sok érdemedet itt
és az Atlanti tenger vidékén.

A keleti császároknak koporsójuk kövét a koronázás előtt eléjük hozottakból meg kellett választani. Ez halandóságukra figyelemztetés volt. Kelemen is még élete javában megrendelte: hova temetessék övéi. . . Thebemben nem volt szabad senkinek addig örökséget szerezni, míg temető-helyet nem vett s koporsóját el nem készíttette. Barátunk is szucsági kerte legkieisebb pontján jelölte ki örök nyugalma helyét, a hol övéi, ott nyugvó rokonaik körében, őt és hitvesét egymás mellé helyezték el, általa ültetett fák között, sirhalmukat virággal és örök-zölddel födték be s fejkökhöz szürke gránit emlékkövet állítottak, keleti oldalán ezt iratva rá:

„A felejthetetlen kedves jó szülők Emlékére emeltették örök hálára kötelezett gyermekei: KELEMEN POLYXENA özv. ZATHURECZKY GEDEONNÉ és KELEMEN KATALIN SZIGETHY MIKLÓS-NÉ az 1885-ik évben.

N a p n y u g a t i o l d a l á n : Nagy-Ernyei KELEMEN BENŐ, *szül. 1792. ápril hó 9-n, megh. 1883. jun. 3-kán.

Hitves társa Felső-Csernátoni BOD KATALIN szül. 1805. márczius 21. meghalt 1885. márcz. 19-kén.

Kelemen jelleme élete folyamából önként domborodik ki. Többnyire a természet ölen élvén, látta szépségét s az abban uralkodó főrvényszerűséget. E benyomásokat lelkébe fogadta, s mindkettőnek hive lett egész életére. . . Ki nem tudja, hogy az ég kéke, a föld pázsint szőnyege és virágillat, a fák lombozatának fénye, s a fenyvesek sötét zöldje, a csermely vize, mely a hegyoldalból a fák gyökerei között csöndes morajjal csörömpöl végig, a völgyek vékony páragóze s a hegyek ábrándos körvonalai minő titokteljes összeköt-

Hálájuk hozzád örök, mint a

KELEMEN BENŐ név hallhatatlan.

Fogadd ezerek tisztelő üdvözlését e sorokban barátaid által.

Szucság, sept. 6. 1878.“

Alá írták: a püspök és a kolozsvári főtanoda és egyház felügyelő gondnokai, tanárok, papok, s több egyházi férfiak; a thordai középtanoda és egyház tanára és papjai; a székely-kereszturi gymnasiumi tanárok és papok, országgyűlési képviselők, főispánok, törvénytudósok, bírák és a miniszteriumok főbb tisztviselői, Angliából ifjabb Gordon Sándor, M. A. a belfasti első presbyteri egyház papja, Chalmers Endre, a cambridge-i szabad egyház papja, = összesen 221 férfi.

Ezután a nők e bevezető sorok után: „A szép és nemes tettek szemlélésében a női szív legfőbb örömét leli. Fogadd tőlünk is ez alkalomból őszinte tiszteletünk s jókívánataink kifejezését.“ Aláírták: a kolozsvári, thordai, abrudbányai, aranyosszéki és budapesti hölgyek = összesen 62-ten.

tetésben vannak az ember kedélyi életével, gyönyört adnak szívének, alakítólag folynak be lelkére és jellemére. Kelemen egész lényén, lelkülete és gondolkodásmódja egyenességén látszott, hogy ő a természet gyermeke, attól szívesen tanul, annak intésére hallgat s törvényeit ismeri és követi. Pályája nagy feladatai s a természeti erők jótékony hatása testi ereje kifejtésére és megedzésére ösztönözték. Tiszta lég és fürdés, járás és lovaglás, munka és mértékletesség által ifjui gyöngé testalkatát hatalmas férfiúi alakká izmosította, a mi erős lelkének erős hajlékul szolgált s képessé tette őt a férfiúi életétől elválnak küzdelmek közt emberül megállásra. Széchenyivel azt tartotta: hogy „ép testben ép a lélek”. Természetszerű mértékletes életet folytatva, elérte a harmadik embernyomot, munkában, életkedvvel, csaknem teljes férfiúi erőben. Gazda volt és földmives, mint Cincinnatus és Cato, azok független érzelmével s erkölcsi bátorságával. Uradalmak, faluk s ezernyi jobbágy nép felett parancsolván: ez fokozta önérzetét s bizonyos imponáló tekintetet olvasztott jellemebe. Azon férfiú volt, akiről azt tartja a példabeszéd: nem ijed meg az árnyékától, a ki önemberségéből meg tud élni, kegyet nem kér, s nem hizeleg, nem török meg... S e sok előny mellett szerény volt követelés nélkül. Midőn beleegyezését kértem, hogy David F. Emléke című művemet neki ajánlhassam, határozottan elutasította. Más nagyobb érdemű embert illet meg e kitüntetés, ő sem nem ilyen, sem nem tudós — mondá, s csak későn s nehezen engedett kérésemnek... Lelkének másik nemes vonása az igaznak kiméletes kimondására való erkölcsi bátorsága, ugy, hogy megharagudni érette lehetlen volt. Egy alkalommal panasztam, hogy tartozásaim kamataiért zaklatnak. „Sajnálak — felelé — de én ezt előre láttam. Sokszor kértelek jobb számításra s szűkebb költsékezésre, nem fogadtad meg. Jó lesz, ha egy kissé megcsipkednek, bőrdődet nem huzzák le. Az inkább meggyógyít! Egyébiránt ki tudod te magadat vágni a bajból.” A haza- és közérdek lényével mintegy össze volt forrva. Ez classikai miveltségének s Wesselényi barátságának hatása... Kettőben társ nélkül állott. Egy római író — Plautus — azt jegyezte meg: „hogy az öreg ritkán jóltevő. Ez a hajdani népeknek is csodának tetszett. A jóttevés a lobbanékony ifjuság erénye!” Kelemennél megfordítva volt. Az ő ifjusága munkában és szerzésben telt el, hajlott korában kezdette el áldozatait s halálig folytatta... A másik egy köztapasztatnak élete által nyilvános megczafolása. Azt tartják, hogy az öreg elveszti érdeklődését a szép iránt s kihül szíve melege. A mint a természettudósok állítják, vénnél a szív 8-szor kis-

sebbé lesz. Kelemen bebizonyította, hogy erős önfegyelmzés még a természeti törvényt is módosítja. Ő minden szép és jó iránt ifju hévvel lelkesedett. Élete egy nagy lélektani igazság megvalósítása, amit a bölcsészek így fejeztek ki: „Ha az ifjuban van valami a vénből, s a vénben valami a ifjuból, az ily ember testben vén lehet, lélekben soha.“ Kelemen jellemének további tipikus vonásai: a munka, erély és takarékoság. Életelve az volt: „hogy a vagyont nem annyira gyűjtéssel, mint takarékosággal szerzik, s hogy annak fő öregbitője a haszontalanul soha nem-költés.“ Becsvágya egy volt: „hogy a mihez fog, legyen embere“... Sokan teszik a jót, vallják az igazat, de az első akadálnál megtagadják, félbenhagyják, elfeledik. Ez az ő hibájok. Kelemen kitartott lankadás, küzdött félelem, kivivta szerencsáját tilos eszközök használása nélkül. . . Vannak, a kik megkezdik az életet, mások közepén ragadtatnak ki belőle, meg mások félben hagyják elkezdett műveket. Ez a balsors műve. . . Félben maradt élet, valósítatlan alkotás. . . Kelemen teljesen bevégezte életét. Ő megelégedve tekinthetett lefolyt napjaira. Századokat élt, mert a közjónak, senki által túl nem szárnyaltatva, kevesektől megközelítve élt. Sok ideig járt előttünk nemes példájával: ki pótolja ki üres helyét? ki lesz példaadónk ezentul? Ráállik, a mit Vergilius Aeneas királylyal mondat magáról: „Éltem, s a mely pályát a szerencse megfutnom rendelt, elvégeztem.“ (*Vixi, et quem dederat cursum, fortuna, peregi.**) Volt szerencsése, a mi nem tette elbizakodottá; bajai és küzdelmei, a mik nem csüggesztették el; amaz elvet vallotta, hogy a férfinak tiszte tettben úgy, mint szenvedésben bátornak lenni. = (*Et facere et pati fortia*). Ennek nagy hasznát vette főképen br. Wesselényi üldöztetésekor, a kivel való viszonya, jellemének gyakorló iskolája volt. . . Bu is érte őt és házát; de ő azon természetudóssal tartott, a ki a felhőket a föld takaróinak tartotta, melyek védik felületét a kihüléstől. A bánat napjai arra jók, — mondá ő is — hogy a sziv melegét az édes öröm benyomásai iránt megőrizzék.

Szokás a vénségnek szomorú képét festeni. Egy római költő — Terentius — „a vénséget már magában betegségnek“ mondotta. Ovidius meg azt írta: „hogy a vénség még a kősziklát is megrongálja“ (*... et saxo longa senecta nocet.*) Cato 90 éves korában, mivel örökké perelt, egy panaszában felkiáltott: „Bajos oly emberekkel számolni, a kik egy más századba valók!“ Egy újabbkori írótól olvastam: „hogy a mikor az ember megvénül, minden

*) Aeneid. Lib. IV. p. 129.

érzés szívében központosul, s mindennap elveszít valamit, a mi neki kedves volt.“ Egy másik már azt is hanyatlásnak mondja: mikor valaki: „szemét a zsebéből veszi ki.“ A harmadik: „csak 65 éves koráig tartja a férfit egészen egészségesnek.“ A negyedik azt jegyzi meg: „hogy a vénség annyira eltompit, hogy a jót és rosszat egyiránt kevésbé érezzük.“ Az ötödik azt írja: „hogy az élet az aggkorban csak feljülről fejlődik, mintegy madártávlatban, a háttérben a jövő bájai hiányoznak.“ A hatodik: „siratja a vén kort, melyben az idő nem csak letördeli az élet fájáról a virágokat, de töviseket is fakaszt helyöken.“ . . . Kelemen jó sorsa csaknem mindezekről megóvta; csak utolsó éveiben volt olykor beteg, haláláig szemüveg nélkül olvasott, 80 éves korában is élvezte az élet örömeit, a szép és jó iránt végpercezig fogékonyan, jól ett, aludt, kedélye vidám volt, a mi szellemi foglalkozása s baráti egybeköttetései kelles érzéseiből származott; a jövővel nem tépelődött, multjában s a jelenben s főként a közjóért való áldozataiban kereste és találta öröme tárgyait; nem panaszkodt, nem békétlenkedett. Férfi volt, jogait úgy megóvni képes a családban és társadalomban, hogy akaratán minden megnyugodt, kívánságát parancsnak tekintették övéi, s ha a közérdekben felszólalt, igazságszeretete és tapasztalati érvei előtt meghajolni mások is készek voltak. A kinek csaknem az emberiség köztapasztalatain felül álló ily kivételes szerencse jut osztályrészül s annak fő oka önmaga, méltán bírja a köztiszteletet.

Az elébbi árnyképhez nyujt a történelem és tapasztalat fényvonásokat is. Általános a hit: „hogy a kit Isten szeret, hosszú élettel áldja meg.“ Egy író: „az ősz fürteit koszorunak nevezte, a mivel az idő megkoronázta.“ Az ifjuság nagy tiszteletet tanusított iránta Egyiptomban és Spartában: a vének mindenütt s mindenben elsők voltak. Római szokás szerint már a „*vénség neve*“ tisztségnek tartatott: „nagy hibát követett el, a ki a vén előtt fel nem állott. Az öreg adta a törvényt a népnek, s meg volt határozva, melyik kortól kezdődjék a vénség. Ha többen voltak, közbül ment az öreg s ha sok ifjuval volt együtt, belül, ha csak egy volt, annak kíséretében. A színházakban az öregek hintás, az ifjak nyerges székben ültek. . . .“ A természettudósok egy vén bemohosodott kősziklát is tiszteletreméltónak tartottak, s még a társaságban élő madarakról is azt jegyezték meg, hogy mindig az öregek vezérlete alatt utaznak távol tartományokba. . . . Kelemennek e szerencse jutott itt is osztályrészül. Szerette családjá, tisztelték barátai, meghallgatták tanácsát az egyház és a tanuló ifjuság, a községek és egyesületek. A

ki ügyében véleményt kért tőle, igaznak ismerte el szavát. Az öregek büszkéek voltak barátságára. Az ifjak nem léptek át előtte. Ellenfeleit jobb belátásuk és az idő lefegyverezte. Komoly férfiak meghajoltak bölcsessége előtt, s gyöngéd hölgyek ünnepelték jótéteményeiért. A közvélemény előtt népszerűvé lett neve, a társadalom a közjó igaz barátjának és gyámolának ismerte el. Róla is elmondható: „mig élt, tanácsosal és tettel, mint halott emlékezetével használt nemzetének.“ „Nem korán halt meg az, — mondja Seneca — a ki a neki tett határig elérkezett, s a kinek dicséretéről mindenfelől ily egyező a hír, méltán mondatik deréknek.“ „A viznek habjain menő fajdnak nyoma nem marad a tengeren — mondja egy jeles német író — az égen átrepülő madár szárnycsattogásának a levegőben — elmulik mindkettő. Nem így a hasznos ember élete, mely példájával oktat, emléke által halála után is hat.“

A férfi, a ki így élt, s ezeket művelte, e sorok elején előttünk áll: derült homlokáról hófehér haj omlik alá, arcza gyöngén redőzött, melynek tömött bajusza és szakála még most is erőteljre mutat, nézése mély s jószágteljes, zsinoros magyar ruhája derekához tapad, egyenes tartást adva annak. Minden alkotása lassu megfontolás műve, erősek mint edzett ő maga. Élete hosszú pálya-ut, göngyö sok és sebző, kevés virággal tarkítva, sok tanulás, bőv tapasztalatok iskolája. Az idő megérlelte, jó és balszerencse kipróbálta, élet és elmélkedés bölcseséget adott neki; részvét mások iránt s olykor szenvedés önmagában megtisztították szívét. Ezerszer látta egyenlőtlen harcban a jót és gonoszt, elesni az elsőt, diadalmaskodni az utolsót. Ő nem tért ki az egyenes utról, nem tévedt tilos ösvényre, a becsület férfija maradt végig, mint vihar közt nőtt tölgy: önálló, hajthatatlan jellem, igaz, egyenes, szabad lélek; az igazság és igaz ember védője; besugók, hízeltők, kétszínűek ostorozója. Szava komoly, megfontolt, szive szerető s részvétre kész; gyöngéd férj és apa, de rendtartó családfő. Férfi, a ki a veszélyt nem keresi, de nem is rettegi, szenvedélyes lovas, biztos lövő, jó gyalogló. Kelemenben a férfias magyar faj példányszerű képviselője halt ki. A haza hű fiát, a tanuló ifjuság Mecénását siratja benne, övéi drága atyjukat — én legjobb barátomat.

Temetése a virágok hónapjához közel esett, midőn kertje pompájára csak az ő halálának gyásza vetette a bánat árnyát. Virágai mintha lehajtották volna fejüket, midőn urok koporsóját mellettök elvívék. Jól jegyezte meg a halotti tisztességet tevő püspök, hogy ezzel is szerette Isten. Balsamos illatár hatotta át a léget s töltötte be a megnyilt sirt, melybe ő örök nyugalomra szállott le. Boldog

barátom! Kerted kies dombján, a nyári nap hevében fáid vetnek árnyat sirodra, meghivesítve földi nyugágyadat! A lombjaik közt susogó szél altató dal álmod felett. Az őszi napok hervadó élete hervadt levelekkel hordja be azt, hogy melegítsék a tél kihült földét, mely nemes poraidat s melegen szerető szivedet takarja. Társak vagytok hiv élettársaddal a sirban is, mint voltatok az életben. Ti immár pihentek. Neveteket hallhatatlanság dicsfénye sugározza körül Begyógyul-e a seb, mit elvesztétek nekünk okoz ? . . . A köny elszárad, a fájdalom enyhül, de el nem mulik, s mint az érczbe vésett betűk nyoma végvonásig megmarad : ugy ezek is tied s barátaid szívében az önmegadás csöndes fájalmát az egész életen át megtartják. Az együtt átélt örömek emlékezete mindannyiszor felujtja a sebet. Mikor nevedet halljuk említetni, elszorul bánatában szívünk, könnyünk megered, utána kiáltjuk azt, s keressük szerető tekintetedet hajlékodon, kerted fái között. De te nem felelsz, többé nem leszel ölelésünk tárgya. Káprázat s csalódás, a mi ekkor játszik velünk Ugy vagyunk veled, mint a szivárvány tündéres színpompájával, mely eltünése s a virág illatával, mely hervadás után, ugy, mint a zenével, melynek édes összhangjai az utolsó hangrezzenés után is gyönyörködtetnek vagy szíveinket szaggatják . . . Nem zúg-e a meny még akkor is, midőn dörgése már rég messze távozott ? . . . Ilyen az, a mit mi és tied benned vesztettünk. Igy vélünk látni, veled, veletek, képzelődésink közt örvendezni, ránk adott áldásodat hallani . . . Ez is öncsalódás . . . Mindennek vége, s csak a hit biztat : „h o g y e g y k o r i s m é t m e g l á t j u k e g y m á s t“ . . . Elfeledkezhetnének-e rólad tied, elfeledhetnének-e mi, a kiket te ugy szerettél? Soha. A mig a föld termő ereje megujtja porotok felett a pázsintot és virágot, szíveinkben is megujtja az élő szeretet drága emlékteket. Mi siratjuk benned a haza ritka férfiát, a nagy jóltevőt és valódi embert, tieitek benned s hitvesedben az életét övéinek feáldozó apát s anyát. Én kedvencz költődnek, Ovidiusnak Ibin-hez irt bucsuszavával válok el tőled :

Immemor illorum, vestri non immemor unquam,
 Qui mala sollicite nostra levatis, ero.
 Semper inoblita repetem tua munera mente
 Et mea me tellus audiet esse tuum.

JAKAB ELEK.